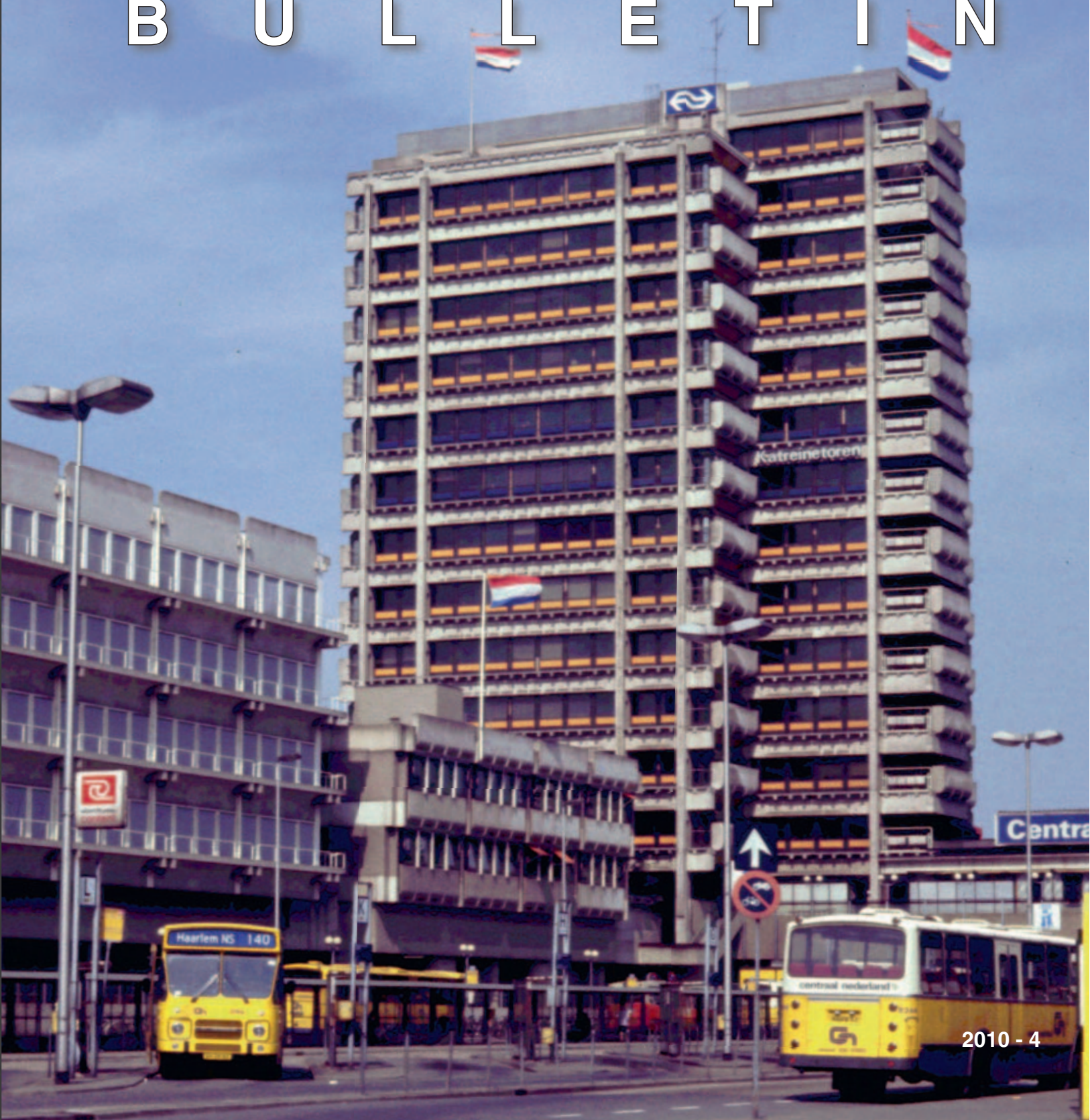

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door
de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en
©MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. G.H.P. Steenmeijer,
dr. M.T.A. van Thoor (eindredacteur),
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
KNOB, Postbus 5043, 2600 GA Delft

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Bureau KNOB p/a :©MIT, Julianalaan 134, 2628 BL Delft
Postadres: Postbus 5043, 2600 GA Delft
Tel.: 015 - 2781535
E-mail: info@knob.nl
Website: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;

€ 25 (jongeren t/m 27 jr) en € 50 (65+);

€ 125 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheer-
hout (vice-voorzitter), mr. dr. G. Medema (secretaris),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), mw. drs. M. Haaksman
(studiedagen), mw. J.E. Oldenburger (lid).

Druk en Lay-out

Drukkerij Weevers
Postbus 22, 7250 AA Vorden
tel. 0575-55 10 10
ISSN 0166-0470

INHOUD

Kennis en visie: het vak van de architectuurhistoricus (Marie-Thérèse van Thoor)	113
Freek Schmidt De uitdaging van de architectuurhistoricus	114
Ronald Stenvert Marges van de bouwhistorie	124
Roland Blijdenstijn Van elitaire architectuurgeschiedenis tot laagdrempelige omgevingszorg	130
Wim Denslagen Authenticiteit en spiritualiteit	135
Lex Bosman Openbaar en particulier. Amsterdamse weeshuizen en hun typologie	141
Arjen Oosterman Architectuur en monument	146
Publicaties	
Strijd om de stad, 40x omstreden architectuur (tent. recensie Dirk J. de Vries)	149
Marinke Steenhuis, Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950) (recensie Vincent van Rossem)	150
Hans Ibelings, Vincent van Rossem, De nieuwe traditie/ The New Tradition. Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur (recensie Marieke Kuipers)	151
Carien de Boer-van Hoogevest, Bouwen op Historie. 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909-2009 (recensie Ada van Deijk)	152
KNOB	
Berichten van het bestuur	154
Summaries	154
Auteurs	156

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Utrecht, Stationsplein met de Catharijnetoren
gefotografeerd in 1986 (foto R. Stenvert)*

*Achterzijde: Luchtfoto Jaarbeurs Utrecht 1960. KLM Aerocarto
57989 (foto Centraal Museum Utrecht)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 109, 2010, nummer 4

Kennis en visie: het vak van de architectuurhistoricus

In dit speciale nummer van het *Bulletin* staan de architectuurhistoricus en zijn vak centraal. Er wordt ingegaan op de uitdagingen, maar ook op de marges van het vak; op specifieke aspecten en begrippen, én op de verbreding en het uitwaaiëren van het vakgebied. De rol en betekenis van de architectuurhistoricus in de monumentenzorg en voor het cultureel erfgoed worden behandeld, maar ook de verwante discipline der bouwhistorie. In de recensies wordt aandacht besteed aan de tentoonstelling 'Strijd om de stad', en aan publicaties over stedenbouw en landschap, over hedendaagse traditionele architectuur, en over de traditie van een groot architectenbureau. Kennis van en visie op de architectuur(geschiedenis) in brede zin dus.

Een belangrijk aspect en tegelijk een integrerende vraag die in dit nummer meermaals aan de orde komt is die van de actualiteit van het vak. Architectuurhistorici die in de afgelopen drie decennia bij de afdeling Bouwkunst van de opleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht (UU) zijn opgeleid door Rob Dettingmeijer, zijn bekend met deze vraag. Een van diens mede-initiatiefnemers van de cursus *Bouwkunst & Actualiteit*, Roland Blijdenstijn, omschrijft die cursus in dit *Bulletin* als een "poging om [...] studenten een bredere blik te gunnen op het gewone gebouw in de stedelijke structuur. Door bouwkundige tekeningen over het eigen gebouw aan de Drift te leren 'lezen' en door te analyseren hoe dit gebouw in de loop der tijd was ontstaan, moest studenten het besef bijgebracht worden dat architectuur vooral geen statisch gegeven was. Dat gebouwen niet alleen bestaan uit mooie gevels, maar dat zij door vaak eeuwenlang gebruik aan veranderingen onderhevig zijn. De hierdoor ontstane bouwsporen vertelden hun eigen verhaal en zouden daarom niet weggerestaureerd of naar een oudere toestand gereconstrueerd moeten worden, zoals toen nog niet zelden het geval was". Generaties studenten zullen zich herinneren hoe moeilijk het was om een gebouw of ontwerp echt te leren lezen, om de kennis vervolgens te verwerken en te gebruiken voor een visie op een onderwerp, op besluitvorming en ontwikkeling of voor een kritisch commentaar.

In de afgelopen dertig jaar zijn ook grote veranderingen opgetreden in de monumentenzorg, waar veel architectuurhistorici en oud-studenten van de UU werkzaam zijn. Monumentenzorg is allang niet meer zo 'overzichtelijk' als vroeger, door oprekking

en verbreding van tijd en schaal, door het voortschrijdend inzicht en de kennis van materiaal en techniek, en een door overheid of maatschappij gedicteerd definiëren van culturele identiteit en cultureel erfgoed. Ook de actuele bouwopgaven zijn niet meer overzichtelijk te verdelen in nieuwbouw en restauratie/renovatie. Uiterlijk aan het begin van hun eigen bouwpraktijk beseffen studenten Architectuur dat de grootste, en waarschijnlijk ook moeilijkste, opgave ligt in de bestaande context en zijn geschiedenis en betekenis voor de samenleving. De architectuurgeschiedenis is dus springlevend; de opgaven en onderwerpen liggen voor het oprapen. Maar is de architectuurhistoricus zich daarvan bewust? In enkele bijdragen van dit *Bulletin* wordt kritisch op deze vraag ingegaan. Heeft de discipline wel genoeg interesse in haar eigen geschiedenis en betekenis? Is de onderzoeksagenda 'met zijn tijd meegegaan'? Is het vak voldoende vertrouwd geraakt met nieuwe media en hoe verhoudt het zich tot de visuele cultuur? En is de interdisciplinaire samenwerking, zoals met de bouwhistorici en ontwerpers, ook op academisch niveau voldoende doorge-drongen?

Op het omslag van dit *Bulletin* staan twee foto's van het stationsgebied in Utrecht, de Catharijnetoren (1986) aan de voorzijde en een luchtfoto van de Utrechtse Jaarbeurs (1960) aan de achterzijde. Het gebied rond Hoog Catharijne heeft vaak centraal gestaan in het onderzoek van Rob Dettingmeijer, zoals bijvoorbeeld in een artikel in *Archis* (1986) over de ontwikkelingen in het Jaarbeursgebied, dat wij samen schreven. Ook in het huidige 'Rietveldjaar' is de Jaarbeurs weer actueel. Het gebouw op de voorgrond van de luchtfoto is de door Rietveld (mede) ontworpen Julianahal, een belangrijk voorbeeld van zijn late oeuvre. Zo is de geschiedenis van ons eigen onderzoek ook weer belangrijk geworden voor de kennis en de visie op ons huidige gezamenlijke project *Rietveld's Universe* (tentoonstelling en publicatie oktober 2010).

De redactie en de auteurs dragen dit nummer op aan Rob Dettingmeijer, bij zijn afscheid als universitair docent van de afdeling Bouwkunst van de UU.

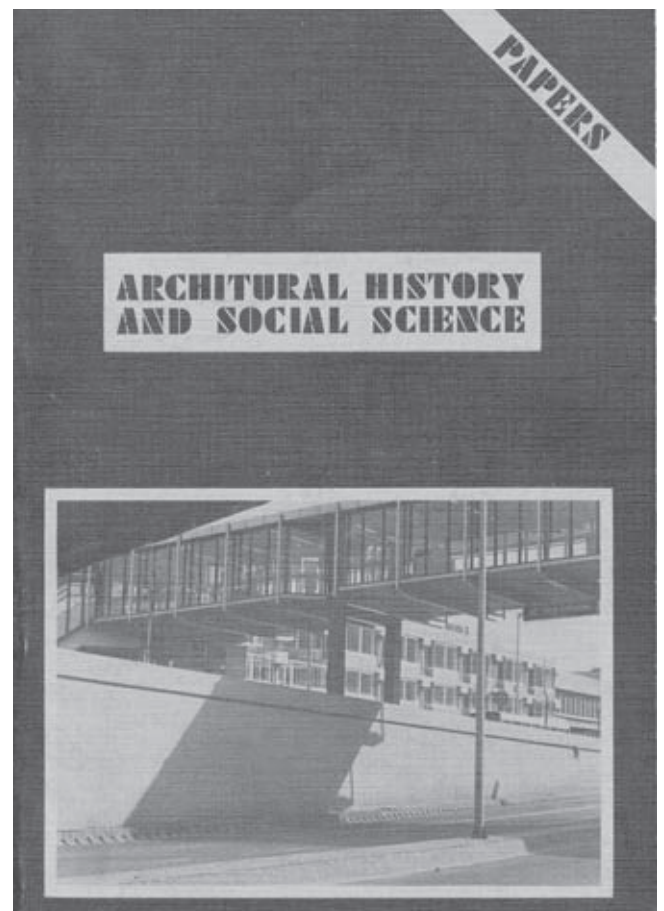
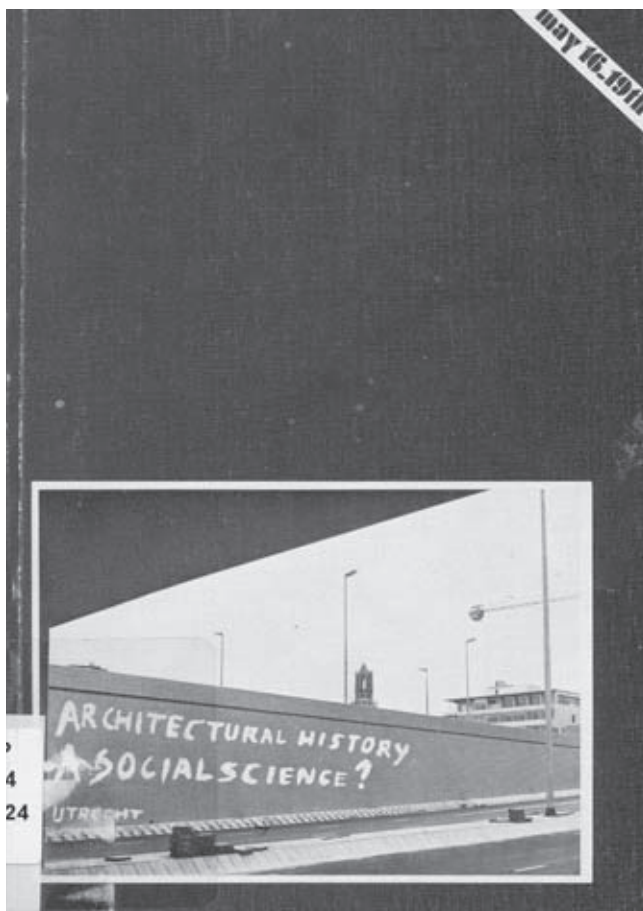
Namens de redactie,
Marie-Thérèse van Thoor

De uitdaging van de architectuurhistoricus

Freek Schmidt

Laten we eerlijk zijn, schrijven over architectuur is niet de ergste manier om je brood te verdienen. Woorden van die strekking gebruikte Rob Dettingmeijer ruim dertig geleden in zijn slotopmerkingen bij het mede door hem georganiseerde symposium aan de Universiteit Utrecht over de banden tussen architectuurgeschiedenis en sociale wetenschappen.¹ De woorden relativeerden de geëngageerde teneur van de rest van zijn betoog en van het symposium, waarin men actief zocht

naar vernieuwing van de architectuurgeschiedschrijving. Het doel in Utrecht was “to bring architectural historians and art history students from the Netherlands into contact with a number of recent currents and representations of currents in the architectural history and architectural criticism”.² Het symposium was een van de meest operationele daden in de laatste decennia van een discipline die in Nederland niet uitblinkt door kritische zelfreflectie en methodologische debatten. De

Afb. 1 Omslagen van *Architectural History. A Social Science? – Reader* (1977) en *Architectural History and Social Science – Papers* (1978) van het Symposium in Utrecht, 16-19 Mei 1977 (foto auteur)

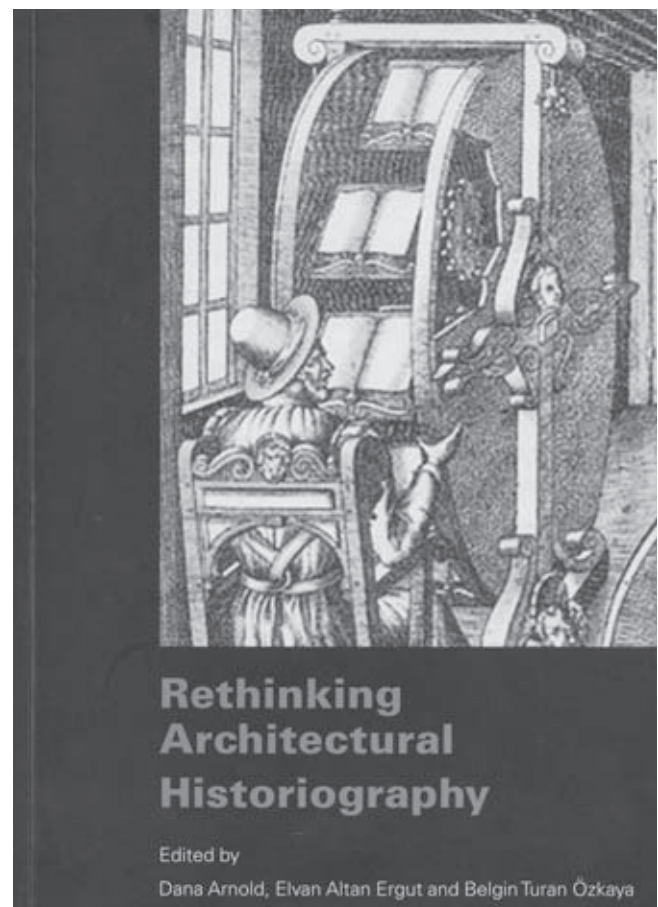
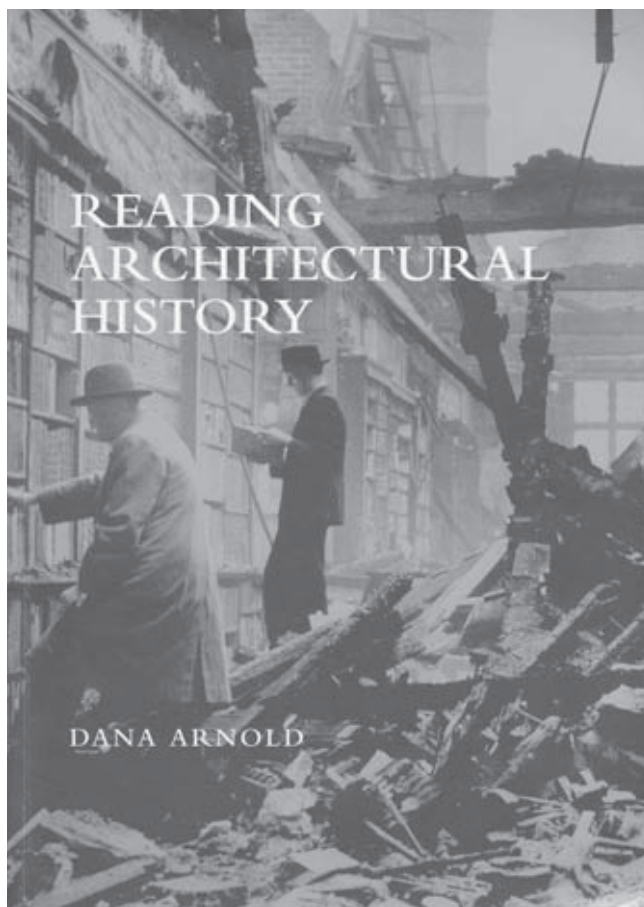
reader en de gepubliceerde papers van het symposium vormen lezenswaardige, maar soms wat weerbarstige documenten voor de architectuurhistoricus (m/v) met een zwak voor historiografie, ideeën- en mentaliteitsgeschiedenis. Hier vormen ze het vertrekpunt voor een tentatieve vogelvlucht over het Nederlandse architectuurhistorische landschap sinds 1977, waarin de uitdagingen voor de academische architectuurhistoricus centraal staan.

1977, social science?

Toenadering tot de sociale wetenschappen was het uitgangspunt van het symposium dat aan een grote groep vooraanstaande en geëngageerde architectuurhistorici vroeg of, en hoe men kon interveniëren in de vormgeving van de hedendaagse en toekomstige gebouwde omgeving, die men zich bij voorkeur voorstelde als 'non oppressive'. Het thema viel niet uit de lucht. Ook de architectuurhistoricus kan zich nu eenmaal moeilijk buiten zijn eigen tijd plaatsen en aan politiek engagement viel ook in de architectuurgeschiedschrijving niet te ontkomen. De algemene democratiseringstendens van eind jaren '60, begin jaren '70 en de dynamische protestcultuur

droegen bij aan een minder elitaire invulling en focus voor de architectuurgeschiedenis, die door de schaalverbreding naar ruimtelijke processen, stedenbouw, planologie, landschapsarchitectuur en sociale geografie een verdere verwijdering van de kunstgeschiedenis impliceerde.

Men zag een grote uitdaging voor de architectuurhistoricus om te ontrafelen hoe de bovenbouw de onderbouw beïnvloedde, of om de marxistische terminologie met zijn tektonische metaforen te vertalen: hoe men door analyse van het ontwerpproces waarin opvattingen vorm krijgen, gevestigde sociaal-maatschappelijke verhoudingen kon verklaren.³ Historische en esthetische argumenten konden de architectuurhistoricus een relevante speler maken in vragen over 'hoge' en 'lage' architectuur, over behoud en selectie bij grootschalige stadsuitbreiding, renovatie van sociale huisvesting, cityvorming en verkeersingrepen, en tot bondgenoot van de anonieme consument.⁴ De pogingen van 1977 kunnen behalve als een toenadering tot andere wetenschappen, ook gezien worden als een manier om architectuurgeschiedenis uit het juk van de kunstgeschiedenis te verlossen, en van de twee dominante stromingen in de traditionele kunsthistorische geschiedschrijving, die van de nadruk op de individuele kunstenaar, sinds Vasari, en

Afb. 2 Twee recente buitenlandse publicaties met studies van de manieren waarop architectuurhistorische interpretaties veranderen. Een uitdaging voor de Nederlandse architectuurhistoricus? (foto auteur)

die van de stijlgeschiedenis, sinds Winckelmann. De beperkingen daarvan zijn de laatste jaren alleen maar duidelijker in beeld gekomen.⁵

De organisatoren zagen hun hoge verwachtingen op het symposium gaandeweg teruggebracht tot een 'rather confused general impression' die ook in de pers werd opgemerkt.⁶ Ook op schrift lopen de uitingen van Geert Bekaert, Charles Jencks, Manfredo Tafuri en Alexander Tzonis, over de (gewenste) taak van de architectuurgeschiedenis nogal uiteen. Ondanks het ontbreken van consensus bleef het symposium niet onopgemerkt. De historische discipline zag volop kans zich te profileren als (marxistische) maatschappijkritiek, als ombudswerk voor de anonieme architectuur- en woonconsument, als hulpwetenschap voor ontwerpers, planners en als expertise voor erfgoedhoeders.

Het internationale karakter maakte het tot een referentie in andere onderzoeken die moesten bijdragen aan een groter bewustzijn van de epistemologische fundamenteën van diverse architectuurgeschiedenissen, toen zich in de vroege jaren '80 een grootscheepse zoektocht naar theorie aftekende.⁷ Minstens één generatie historici liep weg met het werk van Foucault, Habermas, Hadjinicolaou, Bourdieu, Barthes, Derrida, Baudrillard of de herontdekte Benjamin en Heidegger, en weefde dat goed- of kwaadschiks in de disciplinaire methodologie.

Die behoefte aan theorie droeg eraan bij dat de discipline internationaal meer geïnteresseerd raakte in zichzelf. Historiografie, de studie van de manieren waarop historische interpretaties veranderen, deed zijn intrede in de internationale architectuurgeschiedschrijving.⁸ David Watkin's *The Rise of Architectural History* (1980) was het eerste overzicht, gevolgd door een *Architectural Design Profile* over de methoden die hedendaagse kunst- en architectuurhistorici hanteerden in de analyse van het werk van hun voorgangers.⁹ Inspiratie kwam van de historiografen van de kunstgeschiedenis en van historici.¹⁰ Edward Hallet Carr vatte de noodzaak van historiografie op een voor architectuurhistorici aantrekkelijke manier samen: "Before you study history, study the historian. [...] Before you study the historian, study his historical and social environment. The historian, being an individual, is also a product of history and society; and it is in this twofold light that the student of history must learn to regard him".¹¹ De vragen waarmee de architectuurhistoricus zijn historisch bewustzijn ontwikkelt, worden altijd beïnvloed door zijn eigen positie en omstandigheden. Ze sturen zijn omgang met, en interpretatie van het 'bewijsmateriaal', de architectuur. Dit impliceert dat architectuur kan worden belicht vanuit telkens andere invalshoeken die steeds een nieuwe geschiedenis weergeven.¹² Om recht te doen aan een gebouw als cultureel artefact, is het dus noodzakelijk om te erkennen dat het kan voorkomen in diverse narratieven. Deze zienswijze, aanvankelijk als poststructuralistisch aangeduid, is intussen binnen de architectuurgeschiedschrijving algemeen aanvaard, maar was vóór 1977 zo goed als onbekend.¹³ Sindsdien heeft de architectuurgeschiedschrijving zich internationaal verzelfstandigd tot een autonome discipline die architectuur onderzoekt op uiteenlopende

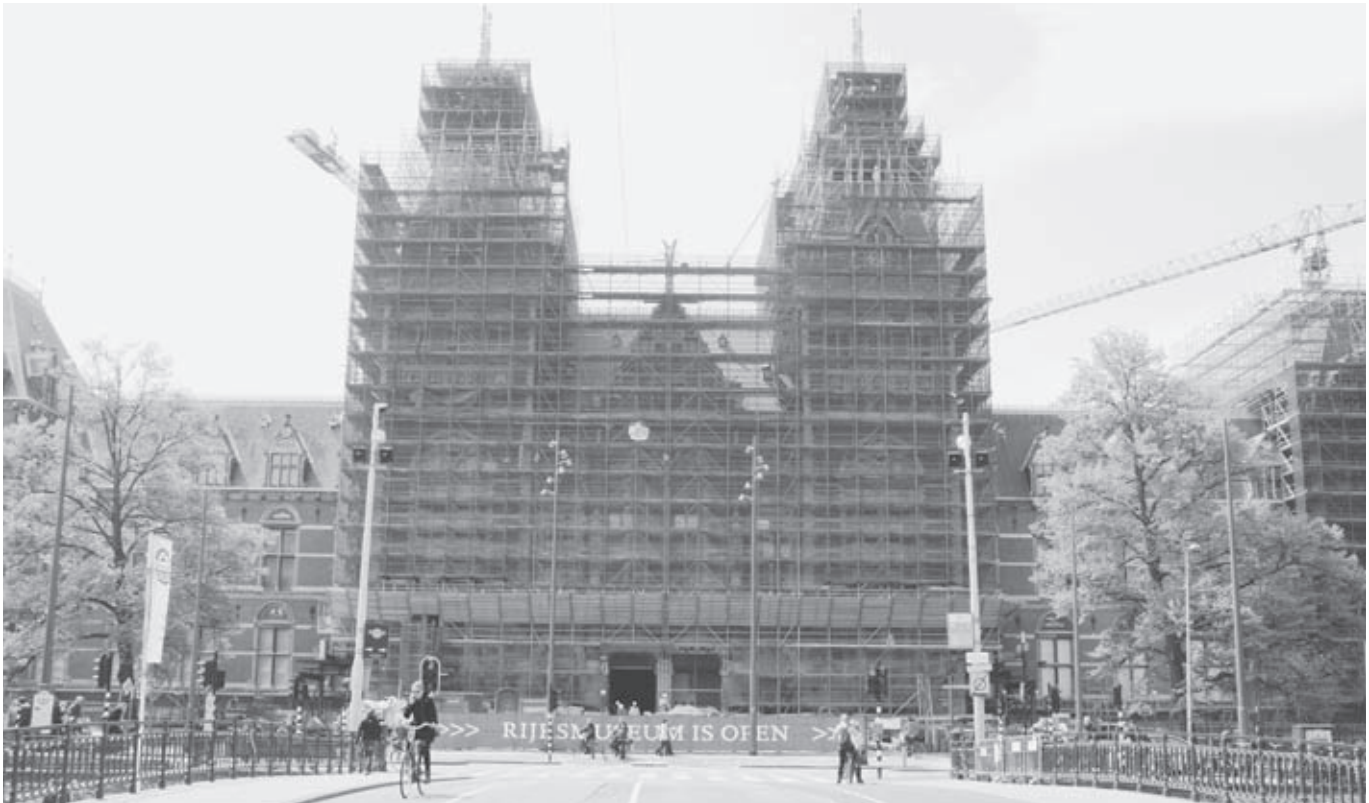
schaalniveaus, van de individuele woning tot en met de vormgeving van de stad en de ordening van het landschap.¹⁴ Onderzoek naar urbanisatie, stads- en wooncultuur vonden onderdak en talrijke aan sociale studies ontleende thema's zijn geïntroduceerd.¹⁵ Naast de traditionele, documentaire en descriptieve geschiedschrijving nam multidisciplinair en interpretatief onderzoek naar de gebouwde omgeving en het cultuurlandschap toe. Het besef dat feiten nooit zomaar tot ons komen, maar als visuele en tekstuele bronnen (het archief), en onze interpretatie nodig hebben om historische betekenis en relevantie te krijgen, staat daarin centraal.

1986, *Archis*

Na 1977 is met enige regelmaat in Nederland geprobeerd door middel van incidenteel zelfonderzoek de balans op te maken. In 1986 organiseerden de Stichting Wonen, het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en de Stichting Architectuur Museum – de drie instellingen die later zouden opgaan in het Nederlands Architectuurinstituut – een symposium in het verlengde van een themanummer van *Archis* over twintig jaar architectuurhistorisch onderzoek in Nederland. Het initiatief was mede ontstaan naar aanleiding van de levendige discussies over de methodologie van de architectuurgeschiedenis die buiten Nederland werden gevoerd.¹⁶

Met lichte weemoed werd gerefereerd aan de architectuurgeschiedenis als modern project, dat actief kon bijdragen aan maatschappelijke vooruitgang en een betere samenleving. Door kritiek en postmodern veelzijdige initiatieven was een onsamenhangend veld van onderwerpen, methoden en technieken ontstaan. Het ontbreken van een sterk wetenschappelijke methodische kern, gericht op innovatie en ontdekkingen, en de moeilijkheden die men ondervond om architectuurgeschiedenis voor een groot publiek aantrekkelijk te maken, kwamen naar voren. Over de mate waarin theoretische reflectie en methodische vernieuwing, die buiten Nederland op dat moment goed zichtbaar waren, ook in Nederland invloed uitoefenden, waren de meningen verdeeld.¹⁷

In 1986 leidde de drang van de overheid om het onderwijs te hervormen tot ongerustheid over de aantasting van de positie van de architectuurgeschiedenis.¹⁸ Het toen gesignaleerde risico, van het breed opleiden van amateurs met een algemene culturele vorming in plaats van professionals met substantiële historische, technische, stedenbouwkundige, landschapshistorische en planologische kennis, is sindsdien niet verdwenen. Goed opgeleide architectuurhistorici blijven nodig voor de waardering van het gebouwde erfgoed, voor deskundig advies op architectuur- en monumentenbeleid, voor een constructieve architectuurkritiek die in open contact staan met de ontwerpende en diverse historische disciplines. Dit brede werkveld bezorgt de architectuurgeschiedschrijving een valide maatschappelijke taak, die toen voor de buitenwereld onvolgende zichtbaar was. Het zou toch mogelijk moeten zijn om onderzoek naar architectuur – als ruimtelijke getuigenis van menselijk handelen, als culturele daad van de eerste orde –

Afb. 3 Amsterdam, bouwplaats van 'Het Nieuwe Rijksmuseum' van architectenbureau Cruz y Ortiz, mei 2010. Architectuurgeschiedenis een plaats geven in geschiedenis, kritiek, debat, ruimtelijk ontwerp en beleid. Een uitdaging voor de architectuurhistoricus? (foto auteur)

een plaats te geven in geschiedenis, kritiek, debat, ruimtelijk ontwerp en beleid?

1998, geschiedenis en kritiek

Twaalf jaar later kwam men in *Archis* terug op het thema, waarin ditmaal werd ingezoomd op de aanwezigheid van geschiedenis in het denken over architectuur van het verleden (architectuurgeschiedenis) en het heden (architectuurkritiek).¹⁹ Geert Bekaert benadrukte hoezeer geschiedenis telkens weer werd “gebruikt om een of ander actueel begrip van architectuur historisch te funderen”.²⁰ Een juist gebruik van geschiedenis zou kunnen bevorderen dat de verhouding tussen architectuur en haar eigen geschiedenis, bijvoorbeeld in de historisch verankerde vormelijkheid van bijvoorbeeld het Bauhaus, kritisch wordt benaderd. “Het is vanuit die historische situatie dat een andere, onafhankelijke, architectuurgeschiedenis zich nu opdringt, een die zich niet meer laat dicteren in welke richting ze moet kijken en tussen welke modellen ze kan kiezen, een die haar eigen historiografie kan ‘ontmaskeren’, een die verder gaat dan het toepassen van externe theorieën, en in staat is om zelf haar eigen object te bedenken. Dan bestaat de kans dat ze zelfs exemplarisch wordt in plaats van tweedehands en marginaal. In haar concrete object immers komen alle lijnen van het menselijke handelen op een originele manier samen”.²¹

Het themanummer bevatte ook een pleidooi voor de architectuurhistoricus die zich niet dienend naar de architectuur en de architectenwereld opstelt, maar zich kritisch verhoudt tot ontwerpers, en hen alleen dan tot object van onderzoek maakt wanneer hun positie een historisch belangwekkende wijziging ondergaat, of hun werk onze perceptie van de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt.²² Slechts wanneer de hedendaagse architectuur historisch significant is, is zij de aandacht van architectuurhistorici en critici waard. Met de onafhankelijke kritiek van de architectuurhistoricus was het in 1998 niet goed gesteld volgens Diane Ghirardo, die 14 jaar eerder al de schijnwerkelijkheid van de contemporaine architectuur had benoemd met ‘the architecture of deceit’.²³ “De viering van het werk van sterarchitecten moet doorgaan voor kritiek”, maar kritiek hoort minder over esthetiek te gaan dan over “een omvattende aanpak, met aandacht voor bouwpolitiek, voor de sociale, milieutechnische, economische en ecologische aspecten” en architecten in opleiding moeten aan die bredere visie worden blootgesteld om doelmatig te kunnen ontwerpen. De kritiek kan hier leren van de architectuurgeschiedenis zoals die op steeds meer plaatsen wordt uitgeoefend sinds 1977, waarin esthetiek is teruggebracht tot een aspect van de analyse van het historische object. In het architectuurdebat in Nederland speelde architectuurgeschiedenis, in tegenstelling tot het buitenland, geen rol van betekenis, zo constateerde Ed Taverne, hoogleraar architec-

Afb. 4 Hilversum, voormalige sanatorium Zonnestraal, hoofdgebouw achterzijde. De kritische benadering van historisch verankerde vormelijkheid en onderzoek naar de verhouding tussen architectuur en haar geschiedenis. Een uitdaging voor de architectuurhistoricus? (foto: Creative Commons, 2007)

tuurgeschiedenis aan de Universiteit van Groningen, in 1998. Dat hing samen met de institutionele inbedding van historisch onderzoek in de technische architectenopleiding elders, terwijl die in Nederland is ondergebracht bij de cultuurwetenschappen, en geschiedenis en kritiek ook door de bloeiende Nederlandse architectuur overbodig zijn gemaakt.²⁴ Een brede, kritische en historische reflectie op architectuur maakte geen deel uit van de Nederlandse praktijk en in het maatschappelijke debat over grote bouwopgaven en prestigieuze projecten participeerde de architectuurhistoricus als vakman onvoldoende, waardoor “het bewustzijn dat architectuur een maatschappelijke, culturele en historische dimensie heeft en dat die ook helemaal uitgesproken moet worden en dat daarover moet worden gediscussieerd, ontbreekt”.²⁵

Tegelijkertijd miste het onderzoek naar de architectuur van het verleden op dat moment historiografische scherpte. Daardoor kon het gebeuren dat bijvoorbeeld een sterk door een modernistisch-reductionistische architectuuroppvatting gekleurde geschiedenis als die van Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism* (1949), in Nederland zonder enige relativisering kon voortbestaan in de architectuurhistorische methodologie en vraagstellingen, en op veel plaatsen nog als standaardliteratuur over het ontwerpen in de Renaissance wordt aanbevolen aan kunsthistorici en architecten in opleiding.²⁶ Zo werd kort voor de millenniumwisseling de verbondenheid tussen geschiedenis en hedendaagse praktijk benadrukt, en daarmee een uitdaging geboden aan de Nederlandse architectuurhistoricus op het snijpunt van geschiedenis en kritiek.

2006, Posities

In 2006 werden de rol en de betekenis van de architectuurhistoricus op maar liefst drie plaatsen geëvalueerd, op een moment dat er internationaal ook grote activiteit rond de positionering van de architectuurgeschiedenis plaatsvond.²⁷ In Nederland verscheen het themanummer ‘Posities. Gedeelde gebieden in historiografie & ontwerppraktijk’ van het

Nederlands/Engelstalige *Oase*.²⁸ Observatie van de internationale zelfreflectie onder architectuurhistorici leidde tot de constatering: “De huidige architectuurhistoriografie is, wellicht meer dan ooit, een kritische discipline die een ander instrumentarium en een andere taakstelling hanteert dan de kunsthistoriografie en zoekt naar een specifieke autonomie binnen het brede veld van disciplines waarmee ze in samenwerking staat”.²⁹ In *Oase* werden de ‘posities’ vervolgens op internationaal niveau geobserveerd, waarbij Tafuri’s begrippen theorie en geschiedenis als leidraad werden genomen om de relaties tussen architectuurhistorici en architecten op het gebied van theorie en praktijk, geschiedenis en kritiek te belichten.³⁰ Ook voor Tafuri geldt dat zijn standpunten grotendeels voortkwamen uit zijn omstandigheden: opgeleid als architect maar zijn leven lang werkzaam als historicus binnen een architectenopleiding (Venetië), moest hij voortdurend zijn omgang met geschiedenis legitimeren. Het bracht hem tot de opvatting dat er geen kritiek is, slechts geschiedenis: het voortschrijdende verleden is het archief dat de historicus ontsluit om door de architect te kunnen worden ingezet in de (ontwerp)praktijk. Die ontsluiting moet dan wel zodanig gebeuren dat er richtlijnen voor de toekomst uit voortvloeien. “De historicus, zo stelt Tafuri, bezondigt zich niet aan de constructie van beelden die naar de toekomst verwijzen, maar bekleedt de positie van de provocateur die de historische beelden ondermijnt waarop de architectuurtheorie, en dus de architectuurpraktijk, zich baseren. Zowel het – noodgedwongen – provisorisch gebruik dat architecten van historische beelden maken als het verstorende karakter van historisch materiaal dat dient als katalysator voor de deconstructie van historische beelden, maakt een permanente uitwisseling tussen historici en architecten noodzakelijk”.³¹ Hernieuwde historiografische interesse bracht zo, in overeenstemming met een nieuwe internationale tendens, een aantal kansen voor de architectuurhistoricus als eigenstandige kracht in de hedendaagse ontwerpcultuur naar voren. Daartegenover zijn twee verkenningen van binnenlandse architectuurhistorische bedrijvigheid te plaatsen.

2006, Monumenten

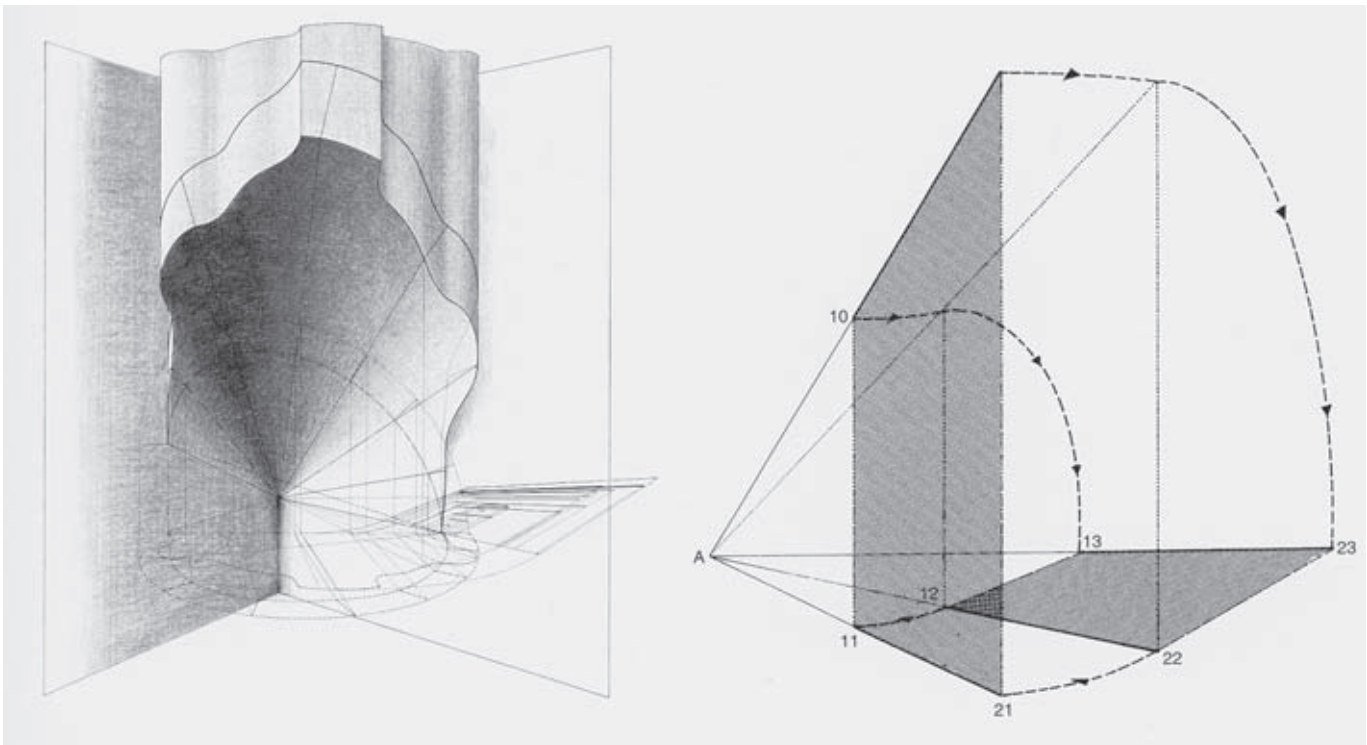
“Het spreken en schrijven over monumenten en al helemaal het handelen is steeds minder het exclusieve terrein van de architectuurgeschiedenis”, zo concludeerde Rob Dettingmeijer in een themanummer van dit bulletin uit 2006, ter gelegenheid van de verschijning van de laatste delen van de voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) geproduceerde reeks *Monumenten in Nederland*.³² Men zag de afronding als een keerpunt. Hoewel er altijd aanleiding zal bestaan tot duiding, waardebeoordeling en betekenisgeving van het monument in zijn omgeving, zou de beschrijvingstraditie plaats kunnen maken voor nieuwe, ontwikkelingsgerichte expertise.³³ De feestelijke viering van de voltooiing van de reeks ten spijt, was in de erfgoedpraktijk al jarenlang een bureaucratisering gaande vanuit een dienst die zich wel tooide met de naam kennisinstituut, maar niet over de benodigde kritische zelfreflectie leek te beschikken. Het actualiseren van het monumentenregister binnen de toenmalige RDMZ was een bijna mechanische, kritiekloze exercitie van een bedroevend laag intellectueel niveau geweest, zonder uitdaging voor de ambitieuze architectuurhistoricus.

In de gemoderniseerde monumentenzorg die zich momenteel ontwikkelt, kan de architectuurhistoricus met zijn kennis uiteenlopende rollen vervullen, zoals ook elders in dit nummer wordt beschreven en beargumenteerd. Ook hier kan de architectuurhistoricus als criticus opereren en zich de rol van ont-

wikkelingsgerichte expert toe-eigenen. Hij kan met kennis van de hedendaagse architectuur en de historische bouws substantie, met historisch besef en met het oproepen van de historische sensatie die de kern van zijn expertise vormen, de kwaliteit van elke ontwikkeling zo goed mogelijk proberen vast te stellen. Bovendien kan de architectuurhistoricus in een rol die hij nu nog onvoldoende vervult, als criticus mede het debat vormgeven over restauratie, vernieuwbouw, ‘creatieve’ herontwikkeling en ‘gentrification’, dat in Nederland nu nog vaak bij de praktijk achterblijft. Tot slot kan hij ook hier de historiografische dimensie toevoegen, door te wijzen op de culturele dynamiek waarbinnen de duiding, waardebeoordeling en betekenisgeving van het gebouwde erfgoed zich altijd heeft afgespeeld.³⁴ Niets is immers zo veranderlijk als de waardering voor een monument.

2006, Output

De derde verkenning van 2006 betrof een *Bibliografie van Nederlandstalige publicaties op het gebied van de Architectuur, Stedebouw en Ruimtelijke ordening, Tuin- en Landschapsarchitectuur, Monumentenzorg en Bouwhistorie* over de jaren 2000-2005, die interessante gegevens opleverde over de output van Nederlandse architectuurhistorici.³⁵ De Nederlandse architectuurgeschiedschrijving richt zich in hoge mate op het onderzoek van de architectuur in Nederland en de Nederlandse invloedssfeer, terwijl buitenlandse architectuur-

Afb. 5 Analytische tekeningen uit Robin Evans' *The Projective Cast. Architecture and its Three Geometries* (1995) naar Philibert de l'Orme's tromp van het Chateau d'Anet uit diens *Le Premier Tome de l'Architecture* (1549-1551). De provocateur die historische beelden ondermijnt waarop de architectuurtheorie, en dus de praktijk, is gebaseerd. Een uitdaging voor de architectuurhistoricus?

Afb. 6 Amsterdam, Het voormalige stadhuis van Amsterdam, gebouwd vanaf 1648, sinds 1806 Koninklijk Paleis, ingepakt ten behoeve van gevelreiniging, mei 2010. Restauratiekritiek. Een uitdaging voor de architectuurhistoricus? (foto auteur)

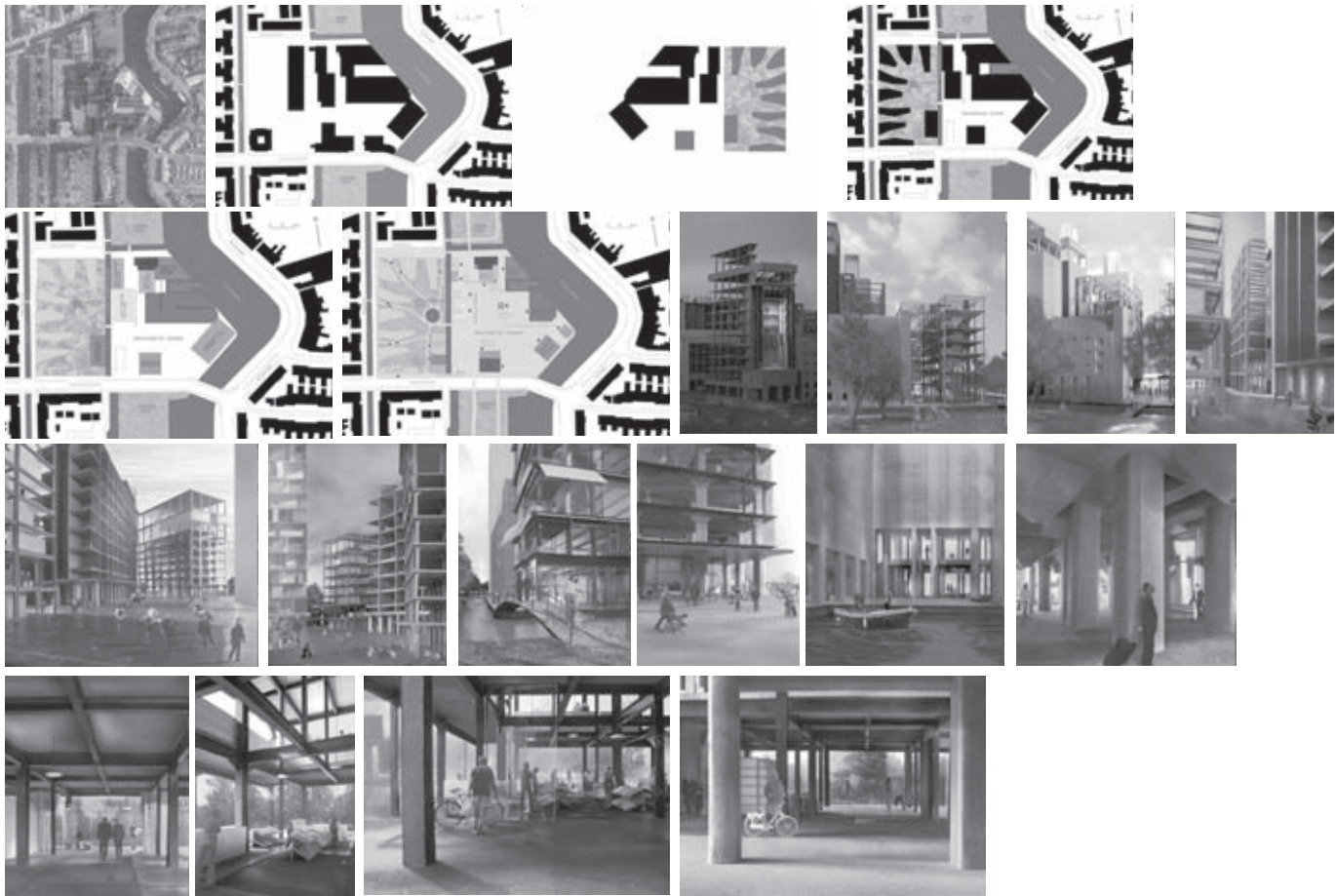
historici pas interesse voor Nederland opvatten met het aanbreken van de 20e eeuw en het werk van Berlage. De enigszins gebrekkige internationale aansluiting is deels te verklaren door de greep die de ontwerpende disciplines en de erfgoedindustrie op het Nederlandse territorium uitoefenen. Zij genereren een grote belangstelling en een voortdurende behoefte aan informatie, adviezen, studies en onderzoeken die voornamelijk nationaal gericht zijn, met een daarbij passende vraagstelling.

Die output wijst op de sterke wortels van de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving in de opkomende erfgoedindustrie. De eerste schrijvers over Nederlandse architectuur waren oudheidkundigen en architecten die, gedreven door de urgentie historisch belangwekkende gebouwen en plekken voor het nageslacht te behouden, een staalkaart aan monumenten met historische en sprekende architectonische kwaliteiten collectioneerden. Daarmee werd niet alleen de blauwdruk voor ruim een eeuw monumentenbeleid geleverd, maar ook de basis gelegd voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis.³⁶ Beide verdienen hoognodig een gedegen historiografische toetsing die kan laten zien dat die initiatieven sterk gekleurd waren door nationale sentimenten die toen heel Europa in hun greep hadden, de doorbraak van 'een nieuwe wereld' die als vooruitgang de oude dreigde te vermaken, en architectonische opvattingen die werden beheerst

door aan de antieken ontleende beschavingsidealen met een nadruk op zuiverheid en authenticiteit, die tegenwoordig aanleiding geven tot groeiende maatschappelijke onrust. De Nederlandse architectuurhistoricus is nog niet voldoende losgekomen van negentiende-eeuwse kunsthistorische oordelen en drang tot nationale, culturele en professionele distinctie. Gerichte historiografie van de architectuur en de monumentenzorg kan dit onderzoeken en aanleiding geven tot nieuwe gezichtspunten.

De uitdaging

Een discipline die niet geïnteresseerd is in zichzelf, kan zichzelf ook niet corrigeren of verbeteren. Historiografie is het stiefkindje van de Nederlandse vakuitoefening. Theoretische reflectie en wetenschappelijke innovatie zijn eenmanszaken. De Nederlandse architectuurhistoricus (m/v) is zich over het algemeen niet bewust van zijn eigen positie en zijn potentiële aantrekkingskracht voor andere disciplines. Liever documenteert en classificeert hij de historische substantie of analyseert het denkraam van de architect en ontwerper, dan dat hij zich stort op een kritische historiografie of bespiegelingen over de toekomst van het vak – nationaal en internationaal – en hoe een plaats op te eisen te midden van inter- en multidisciplinaire academische trends.

Afb. 7 Leiden, 'De Meelfabriek City', een project van herontwikkeling en stedelijke vernieuwing. Masterplan zoals gepresenteerd op <http://www.demeelfabriek.nl/nl/masterplan> (mei 2010). Kritische reflectie op 'creatieve' herontwikkeling en 'gentrification'. Een uitdaging voor de architectuurhistoricus?

Het vak is springlevend, werd onlangs weer benadrukt.³⁷ Maar naast het bedienen van de markt lijkt een groeiende behoefte aan duiding en herinterpretatie van de betekenis van architectuur in de maatschappij voelbaar. Het feit dat de prestigieuze Maaskant-prijs voor architectuur van de stad Rotterdam dit jaar is toegekend aan een architectuurhistoricus, Auke van der Woud, wijst op een brede behoefte aan herziening van de geschiedschrijving van de Nederlandse openbare ruimte, waarin nieuwe accenten worden geplaatst.³⁸ Men ziet uit naar een herijking van de geschiedenis die uitnodigt om de monumenten en de hedendaagse gebouwde omgeving met een nieuwe historische visie te lijf te gaan. De architectuurhistoricus blijkt dus werkelijk in staat om met zijn visie de historische beeldvorming te ondermijnen waarop de huidige architectuurtheorie, en dus ook de architectuurpraktijk, zijn gebaseerd. Het geeft aan dat een groot algemeen en professioneel publiek klaar is voor een meer operationele geschiedenis. Nu de architectuurhistoricus nog.

Noten

- ¹ R. Dettingmeijer, 'The interest of an art historian', in: R. Dettingmeijer, W. Reinink en J. Roding (red.), *Architectural History and Social Science. Papers of the Symposium held at Utrecht 16-19 May 1977*, Utrecht 1978, 95-97.
- ² Idem, 'introduction', 3.
- ³ R. Dettingmeijer, 'The interest of an art historian', in: Dettingmeijer e.a. 1978, 96.
- ⁴ W. Reinink, 'The consumer perspective', in: R. Dettingmeijer e.a., *Architectural history a social science? Reader. Symposium Utrecht 16-19 May, 1977*, Utrecht 1977, 5-7.
- ⁵ A. Payne, 'Architectural history and the history of art: a suspended dialogue', *Journal of the Society of Architectural Historians* 58 (1999), 292-299; E. Fernie, 'Art history and architectural history', in: D. Arnold, E.A. Ergut en B.T. Özkaya (red.), *Rethinking Architectural Historiography*, Londen/New York 2006, 17-23; N. Stieber, 'Architecture between disciplines', *Journal of the Society of Architectural Historians* 62 (2003), 176; N. Stieber, 'Space, time, and architectural history', in: Arnold e.a. 2006, 171-182.

- ⁶ Dettingmeijer e.a. 1978, 4.
- ⁷ D. Porphyrios (guest editor), *On the Methodology of Architectural History*, *Architectural Design Profile*, Londen 1981.
- ⁸ H. Conway en R. Roenisch, *Understanding Architecture. An introduction to Architecture and Architectural History*, Londen/New York 2005 (second edition), 34.
- ⁹ D. Watkin, *The Rise of Architectural History*, Londen 1980; D. Porphyrios (guest editor), *On the Methodology of Architectural History*, *Architectural Design Profile*, Londen 1981. Reflectie op architectuurgeschiedenis en ontwerptheorieën wisselden elkaar af in het invloedrijke tijdschrift *Oppositions* (1973-1984).
- ¹⁰ De historiografie van de kunstgeschiedenis is omvangrijk. Enkele titels: Michael Podro, *The critical historians of art*, New Haven en Londen 1982; E. Fernie, *Art history and its methods, a critical anthology*, Londen 1995; D. Preziosi (ed.), *The art of art history: a critical anthology*, Oxford 1998. In de Nederlandse overzichten komt de architectuurgeschiedenis incidenteel ter sprake: M. Halbertsma en K. Zijlmans (eds.), *Gezichtspunten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*, Nijmegen 1993; Y. Marcus-de Groot, *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921*, Hilversum 2003. P. Hecht, A. Hoogenboom en C. Stolwijk (red.), *Kunstgeschiedenis in Nederland. Negen opstellen*, Amsterdam 1998, bevat een aantal verkenningen, waaronder specifiek op het gebied van de architectuurgeschiedenis: L. Bosman, 'De geschiedenis van de Nederlandse architectuurgeschiedenis: middeleeuwse bouwkunst', 63-87.
- ¹¹ E.H. Carr, *What is history? The George Macaulay Trevelyan Lectures Delivered at the University of Cambridge January-March 1961*, New York, 1961, 54; Watkin 1980, ix; D. Arnold, *Reading Architectural History*, Londen 2002, 5, 35.
- ¹² A. Ballantyne, 'Architecture as evidence', in: Arnold e.a. 2006, 37-49: 48.
- ¹³ Hetzelfde geldt voor de omschrijving van architectuurgeschiedenis als gericht op 'understanding all types of building and studying the built environment in its many different historical contexts' in een recente algemene introductie tot de architectuur. Conway en Roenisch 2005, 37. Zonder het sinds de jaren '70 opgekomen zelfonderzoek en de vermenigvuldiging van invalshoeken had een relativering van de canon op het niveau van het overzicht, zoals Spiro Kostof's, *A History of Architecture. Settings and Rituals*, New York/Oxford 1985, niet geschreven kunnen worden. Zijn 'The story of what we built' (7-19) geeft de totale context van de architectuur weer en hoe die bestaat uit de 'oneness', 'setting', 'community' en 'meaning of architecture' die van belang zijn voor het onderzoek van architectuur als 'social act'. Zie vertaling in H. Heynen e.a. (red.), *'Dat is architectuur'. Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, Rotterdam 2004, 574-578.
- ¹⁴ Stieber 2003, 176-177. E. Blau e.a., 'Architectural History 1999/2000': speciaal nummer van *Journal of the Society of Architectural Historians* 58(1999), no. 3.
- ¹⁵ D. Arnold, *Reading Architectural History*. Londen 2002, hfdst 4 (social histories) en 6 (gender).
- ¹⁶ H. van Dijk e.a., 'Architectuurhistorisch onderzoek in Nederland', *Archis* 1 (1986) 6, 13-51, in het bijzonder: D. Boasson en M. van Giersbergen, 'Architectuurgeschiedenis in Nederland. Verschuivingen in de periode 1965-1985', 14-28; E. Taverne, 'Vragen aan een prille discipline. De geschiedenis van een ruimtelijke planning in Nederland', 40-43; H. van Dijk, 'Ontwerpers en historici. Ploegendienst in de mijngangen van de geschiedenis', 47-51; R. Brouwers e.a. (red.), *Architectuur historisch onderzoek. Verslag van een symposium*, Amsterdam [Stichting Wonen] 1988, 68; D. Porphyrios (guest editor), *On the Methodology of Architectural History*, *Architectural Design Profile*, Londen 1981.
- ¹⁷ Brouwers e.a. 1988, 'discussie bij thema IV' (De academische onderzoekspraktijk), 67-69. In de discussie en de aanleiding tot het Archis-nummer en het symposium, werd vaak gerefereerd aan Dettingmeijer.
- ¹⁸ Brouwers e.a. 1988. Zie met name de uiteenzettingen van A. van der Woud over de Academische onderzoekspraktijk, 60-63 en het slotbetog van E. Taverne, 86-92.
- ¹⁹ Thema 'Geschiedenis & Recycling', *Archis* 12(1998) 10, 8-41; O. Bouman, 'Geschiedenis na haar einde', *Archis* 12(1998) 10, 8. Hierop volgden in *Kunstlicht* interviews met de toenmalige hoogleraren architectuurgeschiedenis van vijf Nederlandse letterenfaculteiten en de hoofdredacteur van Archis: L. Vlassenrood, 'Kunstgeschiedenis bestaat niet. Een interview met Ole Bouman', en F. Schmidt, 'Architectuur en kunstgeschiedenis. Interviews met Manfred Bock, Aart Mekking, Koen Ottenheym, Ed Taverne en Auke van der Woud', *Kunstlicht* 20(1999), resp. 8-11, 32-41.
- ²⁰ G. Bekaert, 'Geschiedenis of oorspronkelijkheid?', *Archis* 12(1998) 10, 15-17.
- ²¹ Idem, 17.
- ²² W. Vanstiphout, 'Us and them. Architecten en architectuurhistorici in Nederland', *Archis* 12(1998) 10, 18-21.
- ²³ D. Ghirardo, 'Bedrog in de architectuur. De stand van de Amerikaanse kritiek, een manifest', *Archis* 12(1998) 10, 9-13.
- ²⁴ A. Oosterman en L. Vlassenrood, 'De positie van geschiedenis en kritiek in de Nederlandse architectuur. Interview met Ed Taverne', *Archis* 12(1998) 10, 23-31.
- ²⁵ Idem, 25.
- ²⁶ C. van Eck, 'Wittkower revisited. Modernistische architectuurgeschiedenis', *Archis* 12(1998) 10, 32-41; R. Wittkower, *Architectural principles in the Age of Humanism*, Londen 1949; Idem, *Grondslagen van de architectuur in het tijdperk van het humanisme*, Nijmegen 1996. Deze Nederlandse vertaling bevat als nawoord een vertaling van: H.A. Millon, 'Rudolf Wittkower, "Architectural Principles in the Age of Humanism": Its Influence on the Development and Interpretation of Modern Architecture', *Journal of the Society of Architectural Historians* 31(1972), 83-91. Voor een gedetailleerde historiografische contextualisering, zie A. Payne, 'Rudolf Wittkower and Architectural Principles in the Age of Modernism', *Journal of the Society of Architectural Historians* 53(1994), 322-342. Zie ook: C. van Eck, 'Architectuurtheorie tussen wetenschap en ontwerpleer in Italiaanse architectuurtraktaten van de late zestiende eeuw', *Theoretische geschiedenis*, 26(1999), 351-367; H. de Mare, *Het huis en de regels van het denken. Een cultuurhistorisch onderzoek naar het werk van Simon Stevin, Jacob Cats en Pieter de Hooch* [dissertatie Vrije Universiteit] Amsterdam 2003, 32-35.
- ²⁷ Internationale conferentie van Institut National de l'Histoire de l'Art (INHA) en Society of Architectural Historians (SAH), 'Changing Boundaries: Architectural History in Transition', 31 Augustus – 4 September 2005, Parijs. Speciale thema's werden behandeld: 'Learning from Interdisciplinarity', *Journal of the Society of Architectural Historians* 64(2005), 417-440; 'Learning from Architectural

- History', *Journal of the Society of Architectural Historians* 65 (2006), 5-24.
- ²⁸ Oase (2006) 69.
- ²⁹ 'Redactioneel', *Oase* (2006) 69, 7.
- ³⁰ A. Leach, 'De provisionele autonomie van de historicus bij Tafuri', *Oase* (2006) 69, 15-29. Zie verder: A. Leach, *Manfredo Tafuri: Choosing History*, Gent 2007; R. Hoekstra, *Building versus Bildung. Manfredo Tafuri and the construction of a historical discipline*, [Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen] 2005.
- ³¹ Leach 2006, 17.
- ³² R. Dettingmeijer, 'Monument, geschiedenis en zorg', *Bulletin KNOB* 105(2006), 223-228: 223.
- ³³ F. Asselbergs, 'Een KB kan worden ingetrokken', *Bulletin KNOB* 105 (2006), 201-202: 202.
- ³⁴ Enkele recente overheidspublicaties waarin architectuurgeschiedenis een substantiële rol speelt of zou kunnen spelen: K. Bosma, *Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave*. Essay van Koos Bosma, met een advies en annotaties van het College van Rijksadviseurs, Den Haag [Atelier Rijksbouwmeester] 2008; Voor de modernisering van de monumentenzorg, zie de Beleidsbrief op <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Beleidsbrief> (geraadpleegd 19 april 2010). Voor het NWO-programma Culturele dynamiek, dat bijdragen wil leveren aan oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken waarin cultuur en de dynamiek van cultureel erfgoed centraal staan, zie http://www.nwo.nl/NWOHome.nsf/pages/NWOA_6J8FRJ (geraadpleegd 19 april 2010).
- ³⁵ *Bibliografie Architectuur, Stedebouw en Ruimtelijke ordening, Tuinen en Landschapsarchitectuur, Monumentenzorg en Bouwhistorie 2000-2005* [samenvatting N. Smit; inleiding F. Schmidt] [uitgave: Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici], Utrecht 2006 (www.kunsthistorici.nl).
- ³⁶ Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan in Engeland, waar oorlogsdreiging aanleiding was tot het snel in kaart brengen van het Engelse monumentenbestand en binnen een decennium de basis legde voor de geschiedenis van de Engelse architectuur. De kritisch evaluatie daarvan liet vervolgens lang op zich wachten. Arnold 2002, 11, 83-108; B. Arciszewska and E. McKellar (eds.) (2004), *Articulating British Classicism. New approaches to Eighteenth-century Architecture*, Aldershot 2004.
- ³⁷ J.E. Bosma, *De verbeelding van tent en piramide. Architectuurgeschiedenis tussen dienstbaarheid en autonomie*, oratie Vrije Universiteit Amsterdam, 2 november 2006.
- ³⁸ Het juryrapport vermeldt "Ook deinst Van der Woud er niet voor terug vastgeroeste academische beelden en reputaties omver te werpen en te pleiten voor een andere architectuurgeschiedenis. Met zijn boeken *Waarheid en karakter* (1997) en *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur* (2009) zette hij vraagtekens bij de reputaties van Berlage en Cuypers en stelde dat rond deze figuren een mythevorming is ontstaan die continu kritiekloos wordt herhaald." Persbericht Stichting Rotterdam Maaskant, <http://www.rotterdammaaskant.nl/?id=24> (geraadpleegd op 8 april 2010).

Sterk in restauratie en behoud van het Rijksmonument

www.vroomarch.nl

architectenbureau

Vroom

Keizersgracht 181
1016 DR Amsterdam

020 620 81 32
info@vroomarch.nl

Wij zijn lid van de BNA en de VAWR

Marges van de bouwhistorie

Ronald Stenvert

Vanouds is de architectuurgeschiedenis een academisch vak met de nadruk op ontwerp en ontwerper. Uitvoering en gebruiksgeschiedenis kwamen nauwelijks aan de orde. Slechts een enkele keer dook een technisch aspect op, zoals de luchtboog bij de ontwikkeling van de gotiek. Monumentenzorg hield zich daarentegen vooral bezig met de praktische kant van het gebouwde erfgoed. In de opmaat tot het monumentenjaar 1975 zijn bijvoorbeeld duizenden woonhuizen aan de rijksmonumentenlijst toegevoegd. Hoewel boze tongen beweerden dat dit overwegend op esthetische gronden geschiedde, noopten de vaak verwaarloosde gebouwen tot een grotere aandacht voor materialen en constructies. Hieruit ontwikkelde zich de bouwhistorie. Waar dit vakgebied zich toe uitstrekt, is het onderwerp van deze bijdrage in een parafrase op de titel van een artikel van Rob Dettingmeijer: 'Wat zijn de marges van de bouwhistorie?'¹

Tijd en plaats

Aanlokkelijk, maar apocrief, is de mythe dat met de 'ontdekking' van telmerken rond 1950 door Herman Janse de bouwhistorie zoals we die nu kennen, is ontstaan. De wortels liggen verder terug.² Net als in andere historische wetenschappen staan in de bouwhistorie tijd en plaats centraal, tot uiting komend in relatieve chronologieën van opeenvolgende bouwfasen en regionale verschillen. De gehanteerde methode is grotendeels ontleend aan de archeologie met zijn systematische wijze van opgraven en documenteren. Anders dan in Nederland wordt in Engeland het onderzoek naar het opgaande werk ook tot de archeologie gerekend en luidt de vertaling van bouwhistorie *building archaeology*.³

Met de archeologie had de bouwhistorie in het begin vooral gemeen dat het ging om objecten waarover de historische documenten doorgaans schaars waren en die 'tot spreken gebracht' dienden te worden door middel van nauwkeurig documenteren en analyseren. In die pioniersjaren was het slechts een handvol bouwhistorici dat gezamenlijk veel aan het licht bracht over de oudere constructies achter de monumentale gevels, los van het feit of die betreffende gebouwen nu uiteindelijk verdwenen om plaats te maken voor stadsvernieuwing⁴ dan wel voor die tijd voorbeeldig gerestaureerd werden.⁵

Te verdedigen valt de opvatting dat de pioniersfase in 1989 werd afgesloten met het boek over kapconstructies van Herman Janse.⁶ Door de groeiende toepassing van de dendrochronologie kwam dit standaardwerk snel gedeeltelijk op losse schroeven te staan. De exacte datering van de houtconstructies die mogelijk werd, bracht een eerste paradigmashift teweeg, waarna vrijwel geen enkel groter onderzoek meer denkbaar is zonder ijking van de relatieve chronologie aan dendrochronologische gegevens. Inmiddels had zich bij de bestaande generatie bouwhistorici, die veelal een technische opleiding had genoten, een nieuwe lichtung gevoegd met een historische, kunsthistorische of een andere opleiding. In 1991 kwam het tot de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN).⁷

Richtlijnen

In die tijd vond het verzamelen van bouwhistorische gegevens nog overwegend plaats bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele grotere gemeenten en liep dit parallel aan het overheersende doel van de archeologie: het verzamelen van gegevens ten dienste van een betere kennis van het materiële verleden. Bij de archeologie is behoud van minder belang, omdat na opgraving doorgaans weinig in situ overblijft. Dat ligt anders voor de bouwhistorie, waar behoud altijd een rol speelt, lang voor het begrip 'behoud door ontwikkeling' algemeen ingang vond.

In het laatste decennium van de twintigste eeuw voltrok zich een ontwikkeling van een gestaag documenteren van gebouwen naar een meer operationele bezigheid ten behoeve van een positieve bijdrage aan de restauratie van het gebouw zelf. Om dit in banen te leiden, verscheen in 1995 een eerste leidraad.⁸ Dit was een belangrijk hulpmiddel om na de ontrafeling van de bouwgeschiedenis vervolgens de bouwhistorische waarde van de verschillende onderdelen te bepalen voor een verantwoord restauratieplan. Deze opzet werd in de *Richtlijnen bouwhistorische onderzoek* uit 2000 nader uitgewerkt. Nieuw was het om de objectieve waardestelling niet enkel in woord maar ook in beeld zichtbaar te maken, onderverdeeld in drie gradaties aangeduid met (koude) kleuren: blauw voor hoge, groen voor positieve en geel voor indifferente monumentwaarden.

Afb. 1 Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek uitgegeven in 2009

In 2009 zag een sterk vernieuwde versie van de *Richtlijnen* het licht (afb. 1).⁹ Daarin werd een pleidooi overgenomen om de bouwhistorie in het bouwontwikkelingsproces in te passen, met aan het begin een plan van onderzoek en als belangrijkste ijkpunt een bouwhistorische rapportage ten dienste van de vergunning-verlening.¹⁰ Aan het einde van iedere rapportage hoort een advies met als doel de waarden te plaatsen in de beoogde interventie en daarmee te komen tot een dialoog tussen onderzoeker en ontwerper en tot een *modus vivendi* tussen behoud en ontwikkeling.

De Richtlijnen bleken onbedoeld goed te passen in de lijn van de zich terugtrekkende overheid die niet meer het onderzoek zelf ter hand neemt, maar dit uitzet, coördineert en toetst. Een keerzijde van deze ontwikkeling is dat de algemene bouwhistorie vrijwel niet meer wordt uitgeoefend, terwijl de toegepaste bouwhistorie een grote vlucht doormaakte. Contractonderzoek levert als zodanig voor de opdrachtgever bruikbare producten op, maar zorgt slechts voor een beperkte, of ten minste een versnipperde, bijdrage aan de bredere structurele kennisvermeerdering in het algemeen, laat staan dat het veel gelegenheid geeft tot nadenken over de methodologische basis van de bouwhistorie als zodanig. Archeologen die deze structurele tekortkoming al eerder onderkend hadden,

beschikken, wat de RCE betreft, inmiddels over een onderzoeksagenda voor het gehele vakgebied.

Domein en reikwijdte

Tot dusver ging het bij het voorgaande impliciet vooral over monumentale gebouwen met veel bouwfasen, liefst middeleeuws en dan nog graag met veel kloostermoppen. Ontegengesteld waren dit soort gebouwen in het begin de focus van veel onderzoek en werden objecten uit de zeventiende en achttiende eeuw al stiefmoederlijk behandeld, om nog maar te zwijgen van jonger gebouwd erfgoed. Dit veranderde met het Monumenten Selectie Project, dat duizenden gebouwen uit de periode 1850-1940 aan de rijksmonumentenlijst toevoegde. De jongere bouwhistorie die hierin besloten ligt oogstte in eerste instantie maar weinig bijval onder bouwhistorici en restauratiearchitecten. Er was zelfs een lichte weerstand te bespeuren, niet alleen omdat er nog zoveel oudere gebouwen onderzoek behoeften, maar vooral ook omdat de jongere gebouwen minder interessant werden gevonden door hun vermeende eenvoud en het beperkte aantal bouwfasen. Zo dook de term 'monochroom' (uit één bouwfase) op voor panden waarvan men veronderstelde dat deze in één keer volgens de nog bewaard gebleven bouwtekening tot stand waren gekomen. De inzet was dan vaak dat men bij behoud enkel zou mikken op herstel van de oerfase.¹¹ In de praktijk bleek dit een grove simplificatie, niet alleen omdat een gebouw zelden exact zo is uitgevoerd zoals op tekening aangegeven staat, maar ook omdat de gebruiksgeschiedenis onvermijdelijk leidt tot een aaneenschakeling van kleinere en grotere aanpassingen. Daarnaast stonden onderzoekers op die zich juist met – een deel – van dit soort gebouwen bezighielden en een eigen benadering bepleitten. En op formeel wetenschappelijk metaniveau stelt zich de vraag of de methodologie van de bouwhistorie zich slechts tot een bepaalde periode beperkt, of zich juist uitstrekt in een rechte lijn van de Utrechtse St. Pieterskerk, via het Duitse Huis en Achter Clarenburg naar Hoog Catharijne (afb. 2 en 3)?¹²

Ontwerp en ontwikkeling

Het mag duidelijk zijn dat hier de mening wordt verkondigd dat de bouwhistorie zich over alle perioden dient uit te strekken. Een jonger gebouw bestaat dan misschien uit minder bouwfasen, maar er is doorgaans een rijker gegevensbestand van beschikbaar en niet alleen over de materiële kant, maar ook over het proces van de totstandkoming inclusief informatie over ontwerper en ontwerpproces, plus de rol van de opdrachtgever en de overheid. Niet zelden gaat het ook om gebouwen die voor een specifieke functie zijn ontworpen, hetgeen zowel in een bredere typologie van gebouwen resulteert, als ook het ruimtelijke concept een grotere rol laat spelen. Daarnaast valt te beargumenteren dat bij jongere gebouwen juist het cultuurhistorische verhaal belangrijker is geworden door het verhaal dat het specifieke gebouw in de

Afb. 2 Utrecht, Stationsplein met de Catharijnetoren gefotografeerd in 1986 (foto auteur 1986)

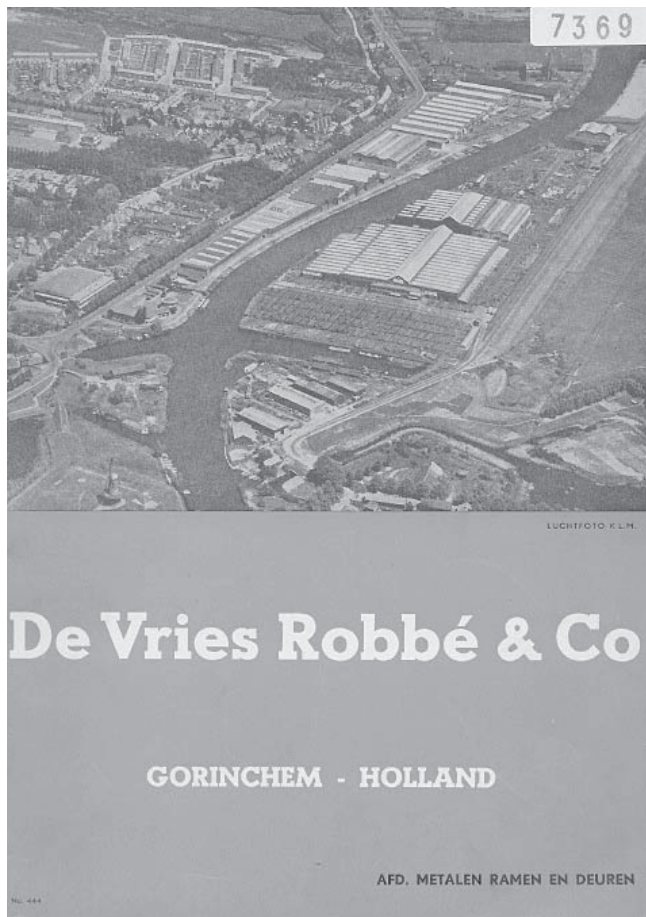
Afb. 3 Utrecht, Stationsplein met de gerenoveerde Catharijnetoren te Utrecht (foto auteur 2009)

genoemde brede zin vertelt, terwijl de gebruikte constructie niet altijd meer even uitzonderlijk hoeft te zijn.

Een natuurlijke neiging is om onbewust een scheiding aan te brengen tussen gebouwen van bouwers en die van ontwerpers, met in het eerste geval meer aandacht voor het gereali-seerde en in het tweede geval meer voor het conceptuele. Dit onderscheid is evenwel onvoldoende grond voor een geschei-den aanpak, tenminste wanneer het gebouw samen met de daarop betrekking hebbende gegevens het onderwerp van onderzoek is en blijft.

Het toenemende verval van sanatorium Zonnestraat te Hilversum was in 1988 aanleiding tot de oprichting van de Docomomo, die zich bezighoudt met het documenteren en conserveren van gebouwen van de Moderne Beweging. Dit initiatief leidde in vele landen tot het opzetten van een eigen canon van de moderne architectuur, waarin de oorspronkelijke ontwerpers een belangrijke plaats innamen. In internationale (werk) conferenties werd veel onderzoek gepresenteerd met betrekking tot de materiële aspecten van de moderne gebouwen, waardoor een aanzienlijke kennis werd opgebouwd.¹³ Vooral hedendaagse ontwerpers trokken zich het lot van deze moderne gebouwen aan. Door de nadruk op de Moderne Beweging werd het resterende gebouwde erfgoed uit dezelfde periode stiefmoederlijk behandeld. Daarnaast verkreeg het architectonisch ontwerp de overhand boven de historische ontwikkeling, door de stevige input van architecten, en vatte de genoemde gedachte post dat onderzoek naar moderne gebouwen anders van aard is. Op zich was dit geen vreemde redering op een moment dat de bouwhistorici zich nog aan de middeleeuwen ontworstelden en wat betreft de jongere bouw-historie het nodige hadden in te halen. Inmiddels zijn ze gewend aan de rijkdom van het gegevensbestand en de breedheid van het onderwerp. Tevens blijkt dat het verschil tussen de gebouwen van de Moderne Beweging en contemporaine gebouwen, waaronder traditionalistische, de facto minder groot is dan gedacht. De Vries Robbé bijvoorbeeld, producent van stalen vensters te Gorinchem (afb. 4), leverde zijn stalen vensters niet enkel aan Zonnestraat, maar ook aan de meer traditionalistisch vormgegeven Rijkspostkantoren, zoals te Winterswijk (afb. 5) en Weert, en aan utilitaire silogebouwen zoals te Stroe bij Barneveld. De opdracht voor de KRO-studio in Hilversum ging echter aan hun neus voorbij, omdat die om ideologische redenen aan een katholieke firma uit Breda werd gegund. Tot een historische wetenschap waar tijd en plaats een dominante rol spelen, behoort ook een door de tijd heen gradueel veranderend aanbod van bouwmaterialen en constructies. En wanneer nieuwe bouwmaterialen beschikbaar kwamen was dat voor iedereen, en zou eenzelfde Jaspé-lino-leum in principe zowel in moderne als in niet-moderne gebouwen toegepast kunnen zijn.

In deze zin blijft in de onderzoekspraktijk slechts een accent-verschil over. De bouwhistorici willen zien 'hoe het zo gekomen is' en de waarde bepalen van wat er nog staat, terwijl ontwerpers er iets actiefs mee willen doen: restaureren, inter-veniëren dan wel ontwikkelen. In de praktijk doen ontwerpers dit met behulp van een 'historische atlas' onder gebruikma-

Afb. 4 Folder De Vries Robbé & Co. uit circa 1955 (collectie auteur)

king van de kleuren rood, oranje en groen, die staan voor 'afbliven', 'overleg' en 'doorgaan'.¹⁴ In operationele zin zou het een uitdaging zijn om de eerder genoemde 'koude kleuren' van de Richtlijnen te verbinden met deze empathische 'seinkleuren' ten behoeve van het ontwerpproces en behoud door ontwikkeling.

Context en verwachting

In de algemene trend in de monumentenwereld van verschuiving van de aandacht van object naar context raken ook de marges van de bouwhistorie opgerekt. Toen de stad nog het onderwerp was, heette dit het stedenbouwkundig niveau, inmiddels staat het ensemble centraal en gaat het vooral over het inpassen in de ruimtelijke ordening.¹⁵ Twee zaken zijn hierbij van belang: de bepaling van de grootte van een ensemble waarbinnen de bouwhistorie nog een zinvolle rol kan spelen, en hoe om te gaan met een ontwikkeling waarin bestaande monumentenlijsten hun dominante rol zijn kwijtgeraakt en verborgen waarden belangrijker worden.

Vergroting van de context zal leiden tot interdisciplinaire samenwerkingsverbanden. Op niet-stedelijk terrein is het

Afb. 5 Winterswijk, Balinkesstraat 2-4, postkantoor, raamgreep met fabrieksnaam De Vries Robbé (foto auteur 2009)

onderzoek naar huis en landgoed Hackfort in 1997 een voorbeeld van een dergelijke bredere benadering.¹⁶ Bij fabrieksterreinen dient het gebied eveneens in breder interdisciplinair verband beschouwd te worden, zoals te Eindhoven bij de fabriekscomplexen van Philips, waar stedenbouw, architectuurgeschiedenis en bouwhistorie samen optrekken (afb. 6).¹⁷ De optimale ensemblemaat waarin de bouwhistorie zinvol kan participeren, moet zich nog verder uitkristalliseren.

Binnen de oude stad is er voor de bouwhistorie in het kader van die verschuiving naar de ruimtelijke ordening nog veel te doen. Verbreding van de aandacht van het pand naar die voor het bouwblok, of de wijk, is daarbij aangewezen. In algemeen bouwhistorische zin is er behoefte om vanuit de bouwhistorie naar de stad en haar ontwikkeling te kijken om, in samenhang met historisch geografische en historisch stedenbouwkundige aspecten, beter begrip te krijgen van de ontwikkeling van huizen, huizenblokken en de onderliggende stadsmorfologie.¹⁸ Los daarvan kan bouwblokonderzoek een belangrijke rol spelen bij het in kaart brengen van verborgen waarden. De archeologen hebben daar in het verleden al het voortouw in genomen¹⁹ en een methodiek ontwikkeld die hen in staat stelde om de *Archeologiebalans* te publiceren.²⁰ Dit levert een betere

Afb. 6 Eindhoven, Philipscomplex Strijp S, overzicht van een deel van het complex gezien van het Klokgebouw naar de Hoge rug (foto auteur 2008)

kennis op van wat zich werkelijk achter de gevels bevindt, maar men kan zo ook aangeven waar historische waarden vermoed mogen worden. Een attentiekaart of bouwhistorische verwachtingskaart speelt inmiddels al een rol in de processen van de ruimtelijke orde. De operationalisering hiervan heeft in een aantal steden, waaronder Amsterdam, Leiden en Utrecht, al dan niet al ingebed in een bestemmingsplan, vorm gekregen; voor andere steden is er nog veel te doen.

Bouwhistorie en de academische wereld

‘Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed’ is de ondertitel van de *Richtlijnen 2009* en dat geeft goed de breedte van het veld aan waarin de bouwhistorie is beland. Die breedte vergt nogal wat en houdt het gevaar in van uitlubberende marges, maar dat geldt als zodanig evenzeer voor het werkgebied van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg die zich heeft verbreed tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Verbreiding houdt ook het gevaar in van verdunning en noopt tot heroverweging van prioriteiten.²¹ Hier wrekt zich de geringe academische inbedding van de bouwhistorie, op een spaarzame uitzondering na, en is opnieuw een afgunstige blik richting archeologen onvermijdelijk. Door de permanente

druk op de toegepaste bouwhistorie is de algemene bouwhistorie onderhevig aan achterstallig onderhoud en raakt de formele bouwhistorie zelfs verweesd.²² Het referentiekader van de algemene bouwhistorie met betrekking tot materiaal, constructies en afwerkingen behoeft regelmatig onderhoud. Alleen dan kan de kwaliteit van de analyse bij de toegepaste bouwhistorie bestendig gegarandeerd blijven. Ook moet de methodische ‘gereedchapskist’ van de bouwhistorie nodig nader in ogenschouw worden genomen. Beide onderwerpen zijn zaken die juist in een academische wereld thuis horen of ten minste bij de Rijksdienst waar hoogleraren voorhanden zijn.

Dit is echter tot op heden niet opgepakt en de vooruitzichten stemmen ook niet hoopvol, niet in de laatste plaats omdat de kritische massa in de bouwhistorie erg klein is, waardoor het als onderwerp slechts beperkt in promotieonderzoeken aan bod komt en de bouwhistorie in de kennisprogramma’s van de Rijksdienst slechts in homeopathische verdunde vorm opduikt. Dergelijke bouwhistorische sporen zullen overigens niet eenvoudig met de aangekondigde Erfgoedmonitor inzichtelijk te maken zijn en in het algemeen geldt dat er voor het gebouwde erfgoed als geheel weinig te monitoren valt als aan de bouwhistorie geen substantiële inhoudelijke vooruitgang ten grondslag ligt.

Daarom is het een speerpunt van de SBN zelf om met beperkte middelen het bouwhistorische veld onder de loep te nemen en op systematische wijze leemten in kaart te brengen, deze te rangschikken in een volgorde van urgentie en tenslotte te groeperen tot enkele onderzoeksthema's voor de bouwhistorie in cultuurhistorische context. Hierbij kan gedacht worden aan thema's als 'erosie en duurzaamheid' van bouwconstructies, 'schaarste en import' in materiaalgebruik, 'innovatie en imitatie' en 'normalisatie en arbeidsbesparing'. Hoewel het onrealistisch is te verwachten dat uit een dergelijke onderzoeksagenda een academisch onderzoeksprogramma voort zal komen, scherpt het ten minste het denken over de bouwhistorie en de marges waarbinnen die zich beweegt.

Noten

- ¹ Rob Dettingmeijer, 'Marges aan de Oudegracht: Obstakels bij de ontwikkeling van een integraal stedelijk beleid voor architectuur en stedebouw', *Archis* (1990) 8, 24-31.
- ² G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland: Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.
- ³ Mede door dit 'lost in translation' is in Nederland de bouwhistorie geen onderdeel van de Malta-wetgeving geworden.
- ⁴ Koos Steehouwer, 'Nijmegen Grotestraat: het demasqué der façades', in: *Monumenten en bouwhistorie*, Zwolle/Zeist 1996, 266-273.
- ⁵ R. Meischke en G. Berends. 'Straten en huizen in het Bergkwartier; Zes eeuwen historie', in: H.M. Goudappel e.a., *Tien jaren stadsherstel: Bergkwartier Deventer 1967-1977*, Deventer 1978, 69-93.
- ⁶ H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989.
- ⁷ Van Tussenbroek 2000.
- ⁸ *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, Zeist 1995 (rdmz info: architectuur en stedenbouw).
- ⁹ Leo Hendriks en Jan van der Hoeve, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag 2009.
- ¹⁰ Ronald Stenvert, 'Certificering: Naar een nieuwe richtlijn', *Nieuwsbrief SBN* (2008) 44, 24-29.
- ¹¹ *Gezamenlijke Erkenningregeling Architecten werkzaam in de Restauratie 'GEAR'*, Den Haag 2005, 3.
- ¹² Rob Dettingmeijer, *Antwoorden op de Leegten*, Utrecht 1976.
- ¹³ Met Preservation technology dossiers, over onder meer: 'Curtain Wall Refurbishment', 'Stone Cladding', vensters en hout- en betonconstructies en kleur.
- ¹⁴ Dit in de terminologie van de Rijksgebouwendienst die deze kleurcodering gebruikt voor het zogeheten demarcatieonderzoek ten behoeve van het dagelijks onderhoud van monumenten. Rijksgebouwendienst, *Memo Handleiding demarcatieonderzoek*, Den Haag 2010.
- ¹⁵ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, Den Haag 2009.
- ¹⁶ F. Keverling Buisman (red.), *Hackfort: Huis & landgoed*, Utrecht 1998.
- ¹⁷ Leon van Meijel en Freek Mulder, *Strijp S – Ruimtelijke en architectuurhistorische verkenning*, Nijmegen 2008; S. Stroux e.a., *Transformatie van de hoge rug: Eindrapportage deelstudie Strijp-S*

in opdracht van Park Strijp Beheer, Delft © MIT 2009.

- ¹⁸ Ronald Stenvert, 'Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfender vormoderner Stadt', AHF-congress 2010, Amsterdam 2010 (in voorbereiding).
- ¹⁹ W.A. van Es e.a. (red.), *Het bodemarchief bedreigd: Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort/s-Gravenhage 1982.
- ²⁰ R.C.G.M. Lauwerier en R.M. Lotte (red.), *Archeologiebalans 2002: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort 2002.
- ²¹ In die zin wordt door de SBN gewerkt aan een beleidsplan 2010-2014 en door de Bond van Nederlandse Bouwhistorici i.o. aan een systeem van kwaliteitszorg.
- ²² Op een goed bedoelde, maar wat onsamenhangende, poging na. Bert van Bommel, *Bouwhistorie als wetenschap: Over toegepast bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2008.

Van elitaire architectuurgeschiedenis tot laagdrempelige omgevingszorg

Roland Blijdenstijn

Kortgeleden viel er een knalrood boek met de titel *Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling* op mijn deurmat. Het is het allerlaatste product van het rijksprogramma Belvedere, dat vanaf 1999 de monumentenzorg een nieuw elan heeft gegeven. Onder het pragmatische adagium ‘behoud door ontwikkeling’ is cultuurhistorie ingezet bij ruimtelijke interventies voor het “voortbestaan van oude gebouwen en structuren, het voortzetten van inrichtingsprincipes, en het voortbouwen op historische processen, in relatie met nieuwe gebruiksvormen”.¹ En dat niet met nieuwe belemmeringen en regels, maar door kennis, inspiratie en stimulering. In tien jaar tijd hebben honderden voorbeeldprojecten cultuurhistorie met argumenten en verleiding een positie gegeven in vernieuwingsopgaven. Nieuwe erfgoedopleidingen zijn opgezet voor meer praktijkgerichte en interdisciplinaire vaardigheden en om het gat te dichten tussen de onderzoeker en de ontwerper. Belvedere dreef mee op de groeiende behoefte aan identiteit, aan ruimtelijke kwaliteit en aan belevingswaarde. Met *De Canon van Nederland* werd in hapklare brokken onze geschiedenis als instrument voor onze nationale identiteit gepresenteerd. Vele regionale canons volgden elkaar op. Studies verschenen over de biografie van het landschap, over het DNA van de omgeving, over de genius loci van de plek. Cultuurhistorie werd daarbij ingezet als betekenisdrager van de leefomgeving. Na uitvinding van de prachtige term ‘verrommeling’ verscheen het programma *Mooi Nederland*, dat de afbrokkelende landschapsbeleving van de voortrazende automobilist met snelwegpanorama’s te lijf moest gaan. Het verleden is populairder dan ooit, met TV-programma’s als *Andere Tijden* of *Het Mooiste Pand van Nederland*, waarbij de kijker de keuze bepaalt. Laatst zagen we nog bij de *Wereld Draait Door* onze nationale bromberen Vincent en Maarten van Rossum het Utrechtse Hoog Catharijne afkraken als het lelijkste gebouw van Nederland.

Bouwkunst en actualiteit

Dat Utrechtse winkelcomplex werd tijdens mijn studie kunstgeschiedenis in de jaren zeventig gebouwd. Het vrolijke station van Van Ravesteyn en het prachtige Jugendstilgebouw De Utrecht moesten achtereenvolgens wijken voor deze betonwoestijn (afb. 1). Als gevolg van grootschalige ontwikkelingen, vele stadsdoorbraken en bijbehorende slooppartijen gin-

Afb. 1 Voorpagina van het boek van Juliette Roding, *'De Utrecht' een Nederlands voorbeeld van Art Nouveau-architectuur* uit 1977 (collectie auteur)

gen kunsthistorici toentertijd steeds vaker een rol spelen in het beheer van de gebouwde omgeving, bij de overheid of bij stedenbouwkundige bureau's. De architectenopleidingen waren nog geheel in de ban van het modernisme of hingen de Forumbeweging aan die uiteindelijk in de zogenaamde nieuwe truttigheid zou uitmonden. Monumentenzorg daarentegen was nog een rijksaanleggenheid, bestierd door adellijke dames en heren die bepaalden wat een beschermd monument was. Achter de statige gevel van het Kunsthistorisch Instituut aan de Drift 25 in Utrecht leerden we alles over de ontwerpen van de grote moderne architecten en schreven papers over ideologische kwesties. 'Architectural History as Social Science',² Palladio en Alberti stonden hoog op de agenda, maar niets werd onderwezen over de gebouwen en de stad om ons heen en wat daarvan valt af te lezen, nog minder over hoe wij de verworvenheden uit onze studie konden inzetten in de dagelijkse praktijk van bouwen en slopen (afb. 2).

Afb. 2 Utrecht, Drift 25, het voormalige gebouw van kunstgeschiedenis aan de Drift 25, voor de verbouwing tot Letterenbibliotheek (foto R. Stenvert, 1985)

Vanuit deze onvrede hebben Rob Dettingmeijer, Manya Rosier en ondergetekende toen de cursus *Bouwkunst & Actualiteit*³ ontwikkeld in een poging om tweedejaars studenten een bredere blik te gunnen op het gewone gebouw in de stedelijke structuur. Door bouwkundige tekeningen over het eigen gebouw aan de Drift te leren ‘lezen’ en door te analyseren hoe dit gebouw in de loop der tijd was ontstaan, moest studenten het besef bijgebracht worden dat architectuur vooral geen statisch gegeven was. Dat gebouwen niet alleen bestaan uit mooie gevels, maar dat zij door vaak eeuwenlang gebruik aan veranderingen onderhevig zijn. De hierdoor ontstane bouwsporen vertelden hun eigen verhaal en zouden daarom niet weggerestaureerd of naar een oudere toestand gereconstrueerd moeten worden, zoals toen nog niet zelden het geval was.

Andere in de opleiding nauwelijks belichte thema’s betroffen de invloed op vorm en plaats van het gebouw in de omgeving en de veranderingen in tijd en ruimte van het stadsbeeld door regelgeving en andere gebeurtenissen anders dan alleen de vormwil van de briljante ontwerper. En tenslotte hebben wij

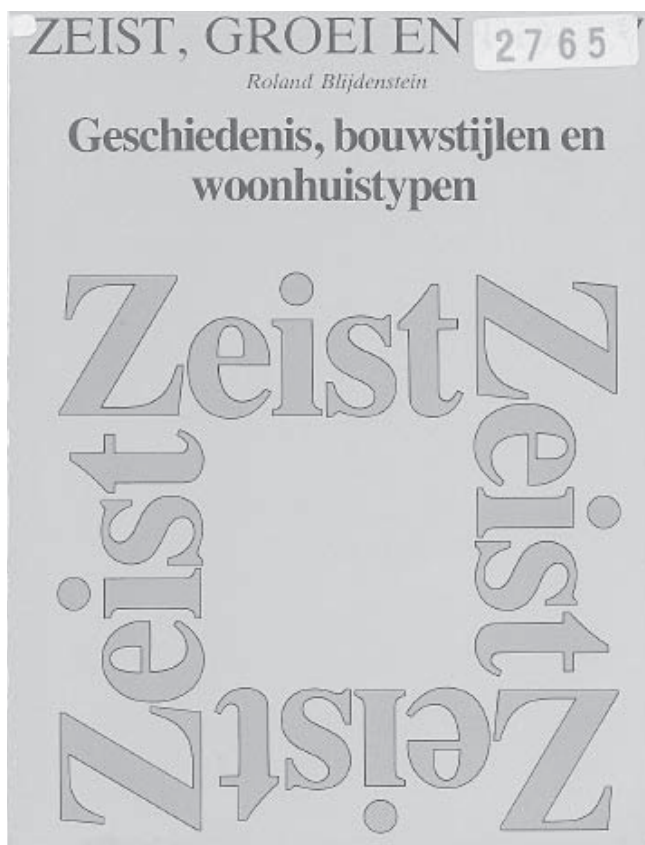
geprobeerd het spanningsveld tussen behoud en vernieuwing te laten analyseren aan de hand van de city-ontwikkeling in de historische binnenstad van Utrecht. Dit met het oog op de rol van de architectuurhistoricus in deze problematiek, het “liefst in nauwe samenwerking met andere disciplines”, schreven wij in de inleiding. De cursus ontmoette nogal wat weerstand binnen het Instituut. Het was meer iets voor Delft, zo vond men.

Gebouwde omgeving en hun bewoners

Dertig jaar na dato is monumentenzorg schier onherkenbaar verbreed tot cultureel erfgoed, maar de genoemde thema’s zijn nog steeds actueel, zij het in een andere context. De wolige, maar vaak ook zeer summiere esthetische kwalificaties in de eerste redengevende omschrijvingen van monumenten en stads- en dorpsgezichten hebben begin jaren negentig, met de landelijke operaties Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en Monumenten Selectie Project (MSP), plaats gemaakt voor overmatig detaillistische beschrijvingen met waardebepalingen op basis van expliciete criteria. Zelfs scoringsmatrixen werden niet geschuwd in een poging de waardering een objectief, of ten minste een geobjectiveerd, karakter te geven. Twijfel rijst inmiddels over de overtuigingskracht van deze door een kleine groep deskundigen vastgestelde cultuurhistorische waarden. Zeker nu in de huidige tijd het comfortabele doel van deze als onaantastbaar gepresenteerde waarden, namelijk het registreren van beschermde monumenten, is weggevallen, wordt naarstig gezocht naar de maatschappelijke legitimatie van het erfgoedbehoud. Erfgoed is een economische factor geworden, een decor voor belevingswaarde en als onderdeel van de ruimtelijke kwaliteit. Inbreng van deze waarden impliceert ook een andere rol van de architectuurhistoricus in het spel met de ontwerper, opdrachtgever en ontwikkelaar.

Maar voorafgaand aan dat spel moet met overtuiging en gezag kennis over het cultuurgoed ingebracht worden. Kennis die ook werkelijk opgepakt gaat worden door de andere spelers, of actoren zoals ze inmiddels genoemd worden. De vraag daarbij is niet of de cultuurhoeder ‘vuile handen’ mag maken, maar tot waar zijn speelruimte rijkt in de belangenafweging en waar kansen voor cultuurhistorie gemaximaliseerd kunnen worden.

Kennis kenbaar maken, delen met gebruikers en bewoners en betrokkenheid stimuleren is onder de noemer van cultuurbezoek nu de toverformule van de deregulerende overheid die de aanpassing van monumentenlijsten heeft afgezworen. Het is al lang niet meer de rijksoverheid die in dit erfgoedbeleid het primaat heeft. Het waren vooral de gemeenten en wat later de provincies die gingen voorlopen op dit aspect, met het argument dat ze dichterbij de burgers zouden staan. Onder druk van inwoners, die bezorgd waren over de grootschalige sloop en stadsvernieuwing, begonnen eind jaren zeventig middelgrote gemeenten met het opzetten van een eigen monumentenbeleid. Na mijn studie kon ik in 1980 aan de slag bij de gemeente Zeist, die als een van de eerste in de Provincie Utrecht opdracht gaf voor een monumenteninventarisatie.

Afb. 3 Voorpagina van deel 1 van Zeist, Groei en bouw: Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen uit 1983 (collectie auteur)

Archiefonderzoek leverde dermate boeiend materiaal over deze forenzenegemeente op dat ik, dankzij een vooruitstrevend hoofd van de afdeling stedenbouw, in staat werd gesteld hierover een publicatie te maken: de zesdelige serie *Zeist, groei en bouw* (afb. 3).⁴ Niet zozeer de beschrijvingen zelf, maar wat tegenwoordig het verhaal erachter genoemd wordt, was voor vele inwoners een 'eye-opener' over hun wijken, buitenplaatsen en de huizen. Dit leidde toentertijd tot een uitgebreide monumentenlijst, waar de gemeente nu nog gemengde gevoelens over heeft. Onder provinciale vlag kon ik deze serie per gemeente voortzetten en het vervolg uitbesteden aan de Stichting Publicaties Oud-Utrecht. Onlangs is deel 36 (gemeente Vianen) gepresenteerd (afb. 4). Met het nog te verschijnen deel over Rhenen en een nieuwe uitgave over Zeist is de cirkel rond en de gehele provincie Utrecht gedekt.

Deze publicaties waren een effectief middel om bescherming te laten beginnen met bewustwording door kennisontsluiting. Ondanks alle nieuwe digitale media (websites, google maps) liggen deze boekjes standaard op de adviestafels van de gemeentelijke monumentencommissies.

Cultuurlandschap

Met 60.000 rijksmonumenten en 40.000 gemeentelijke monumenten zijn we langzamerhand uitbeschermd, zo is nu de

Afb. 4 Voorpagina van het deel Vianen van de serie Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht uit 2010 (collectie auteur)

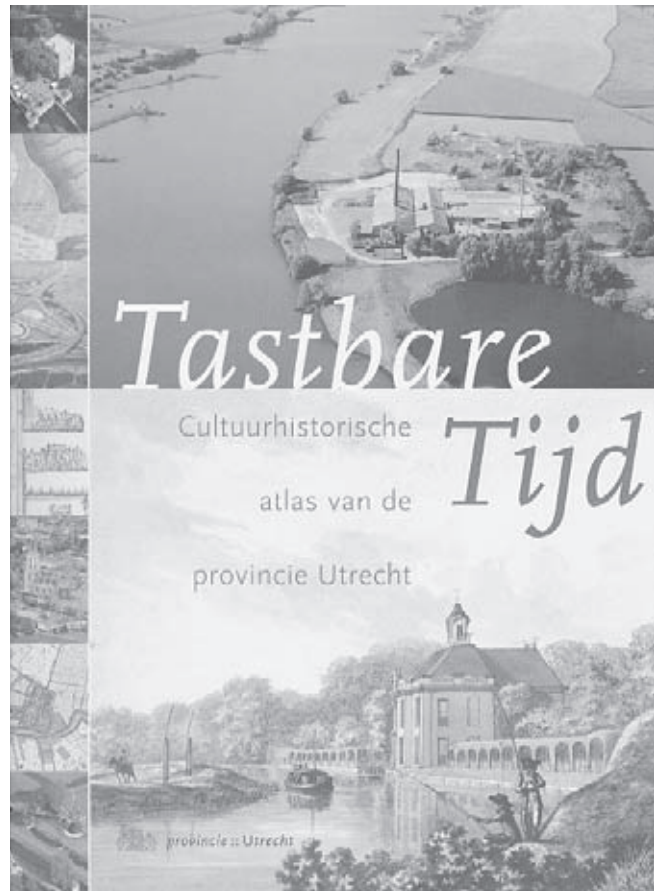
gedachte. Al enkele jaren is bescherming van rijksmonumenten effectief stopgezet. Een top 100-lijst voor wederopbouwmonumenten kon er nog net af. Niet alleen het gebouw zelf heeft geen prioriteit meer, ook het gebouw in zijn context schijnen we inmiddels te hebben gehad, zoals te lezen valt in de recente *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (november 2009) over de bijna weggeschreven beschermde stads- en dorpsgezichten. Het gaat nu om het gehele cultuurlandschap zelf, waarbij het accent is komen te liggen op de gebiedsgerichte monumentenzorg. Minder sectorale regelgeving achteraf en meer generieke borging vooraf is het devies voor de moderne monumentenzorg. Gemeenten moeten nu bij het opstellen van bestemmingsplannen een cultuurhistorische analyse maken van het plangebied en de aangetroffen waarden gaan borgen via de ruimtelijke ordening. Bovenliggende structuurvisies moeten de gemeenten hierop gaan sturen. Gestart is met het opstellen van een Rijksstructuurvisie cultuurhistorie voor het veiligstellen van het nationale belang. Met de verbreding van de monumentenzorg tot feitelijk de gehele leefomgeving en door het behoud ervan onderdeel te laten uitmaken van een integrale afweging, slaat de onzekerheid toe. Grenzen tussen de onderzoeksdisciplines archeologie, historische (steden)bouw en historische geografie zijn aan het vervagen, sterker nog, zij hebben elkaar nodig om het

cultuurlandschap in al haar facetten kenbaar te maken. In de universitaire wereld was het Guus Borger die dat als één van de eersten heeft onderkend met zijn interdisciplinaire studie over het Groene Hart als inzet voor het behoud van zijn cultuurhistorische waarden.⁵ Nu de sectorale bescherming minder populair is, wordt het des te belangrijker om de geconstateerde cultuurhistorische waarden overtuigend te presenteren en inzetbaar, operationeel te maken. Deze noodzaak dringt zich nog meer op vanwege de tendens om erfgoedbeleid te reduceren tot beleavingsbeleid: de bevolking moet met referenda, blogs of twitters gaan uitmaken wat wel of niet van belang is, op basis waarvan 'gedragen' beleid wordt gemaakt. Zelfs deskundigen doen daar vrolijk aan mee door te twijfelen of erfgoed wel intrinsieke waarden bezit.⁶ Cultuurhistorie is populairder dan ooit als decor voor de omgevingsbeleving en als verkoopargument van nieuwbouwplannen. En bij de nieuwe en druk bezochte erfgoedstudies wordt cultuurhistorie geleerd als 'het verhaal erachter'. Maar waar blijft de (wetenschappelijke) informatiewaarde van ons erfgoed als argument voor behoud? En waar blijven de kunsthistorici? Als beleidsmedewerker cultureel erfgoed bij de provincie Utrecht zie ik ze niet, wel de (landschaps)ontwerpers die door hun visuele analysevaardigheden de opdrachten krijgen, vaak met mooie plaatjes maar met belabberde teksten als resultaat

Ruimtebeslag en tijdsdiepte

Inmiddels is al een heel scala aan instrumenten ontwikkeld die cultuurhistorie in de hoofden en de harten van de plannen- en beleidsmakers moet brengen: beeldkwaliteitsplannen, landschapsumgevingsplannen, ontwerphandreikingen, kwaliteitstgidsen, cultuurhistorische verkenningen, effectrapportages en cultuurconvenanten. Hun invloed varieert van inspireren en richting geven tot normen stellen.

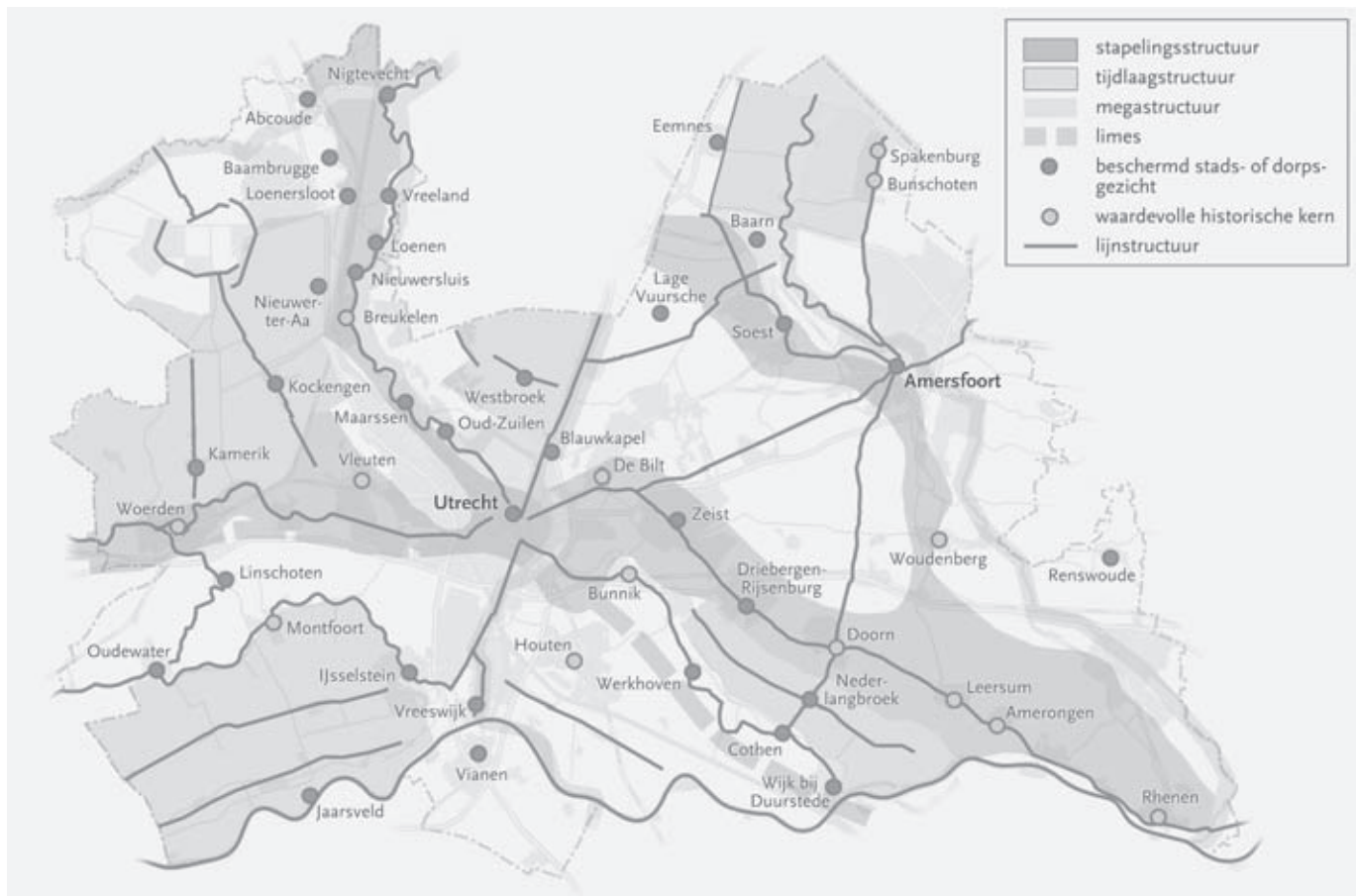
Door accentverschuiving naar het cultuurlandschap zijn het de provincies die het voortouw nemen in de nieuwe gebiedsgerichte monumentenzorg. Al voor de vaststelling van de Belvedere-gebieden zijn zij midden jaren negentig begonnen met het opzetten van cultuurhistorische waardenkaarten en cultuurhistorische hoofdstructuren. Met Utrecht zijn Zuid-Holland en Noord-Brabant de eersten die een dergelijk instrument hebben ontwikkeld als onderlegger voor hun streekplan. Voor de provincie Utrecht is de cultuurhistorische hoofdstructuur voortgekomen uit de opbouw van een website, waar zo'n 12.000 cultuurhistorische elementen zijn ontsloten (www.provincie-utrecht.nl/chat). De ruimte en tijd dimensies van het fysieke Utrechtse erfgoed heeft de afdeling cultureel erfgoed van de provincie Utrecht gestructureerd in tien historisch-geografisch samenhangende deelgebieden met voor ieder gebied een beschrijving van de belangrijkste landschapsvormende functies en hun kenmerken per tijdlaag. Per deelgebied zijn kaarten gemaakt waarop de transformaties in de vijf tijdlagen te volgen zijn. Per tijdlaag is het accent gelegd op de dan meest dominerende samenhangen, bijvoorbeeld de aanleg van de grote buitenplaatsen in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan grotere systemen als de verdedigingslijnes

Afb. 5 Voorpagina van *Tastbare Tijd* uit 2005 (collectie auteur)

zijn aparte hoofdstukken gewijd, ook omdat deze lijnes speerpunten zijn van het erfgoedbeleid van de provincie Utrecht. Door stapeling van de per tijd geformuleerde kenmerken, vooral langs vervoersassen, of door accentlegging op een dominante tijdlaag, zoals de middeleeuwse verkavelingen in het Groene Hart, hebben we, met inachtneming van de huidige en te verwachten dynamiek, sturingsgebieden onderscheiden waar cultuurhistorie mede leidend is bij nieuwe ontwikkelingen. Deze zijn in het streekplan, nu omgezet in een structuurvisie, gekomen waarmee de cultuurhistorie op bovenlokaal niveau is geborgd. In plaats van de gebruikelijke waardering in gradaties hebben we gekozen voor verschillen in schaalniveau's van provinciale systemen, regionale structuren en lokale objecten. De website bleek door de inzoommogelijkheden hiervoor het beste medium.

Eigenlijk van veel grotere invloed dan de website is de publicatie *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht* (afb. 5).⁷ Tot onze verbazing bleek dit als publieksboek gretige aftrek te vinden (nu 12.000 exemplaren verkocht) en veelvuldig bij ruimtelijke plannen door ontwerpers geciteerd te worden (afb. 6). Als overheidsuitgave heeft het een status verworven die niet zozeer door regelgeving is afgedwongen, maar door inhoudelijk gezag en door verbeeldende verleiding. De atlas is inmiddels online te raadplegen

Afb. 6 Voorbeeld van een gebiedsanalyse uit het boek *Tastbare Tijd* van het deelgebied De Vecht in de periode 1900-2000 (collectie auteur)

(<http://geo.provincie-utrecht.nl/publiek/cultuurhistorie/index.html>). Daarin ligt naar mijn overtuiging de bijdrage die de cultuurhistoricus aan het erfgoedbehoud kan leveren. Het is een uitdaging voor de academische wereld om het inhoudelijk argument kenbaar te maken bij interventieprocessen van ons cultureel erfgoed.

ment, essaybundel, uitgave projectbureau Belvedere, Utrecht november 2009, 29-39.

⁷ Roland Blijdenstijn, *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht 2005.

Noten

- ¹ Machteld Linssen en Peter Paul Witsen (red.), *Belvedere.nu. Praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling*, Utrecht 2009, 9.
- ² Rob Dettingmeijer, Wessel Reinink en Juliette Roding (red.), *Architectural History and Social Science*, Utrecht 1978.
- ³ Roland Blijdenstijn, Rob Dettingmeijer en Manya Rosier, *Bouwkunst en Actualiteit*, Utrecht 1979.
- ⁴ Roland Blijdenstijn, *Zeist, Groei en bouw: Geschiedenis, bouwstijlen en woonhuistypen*, Zeist 1983-1984 (zes delen).
- ⁵ Guus J. Borger (red.), *Cultuurhistorie in het Groene Hart. Een overzicht en een waarderingskaart*, Amsterdam 1996.
- ⁶ Martijn Duineveld, 'Als de goudprijs hoog genoeg is, wordt het oude sieraad snel omgesmolten', in: *Het cultuurhistorische argu-*

Authenticiteit en spiritualiteit

Wim Denslagen

Westerse waarden verschillen van die uit het Verre Oosten. Dat is wat Seung-Jin Chung uit Korea gelooft. Seung is docent aan het Department of Engineering van de universiteit van Hyupsung en heeft op grond van dit geloof een visie ontwikkeld die mij heeft geïnspireerd tot het maken van de volgende opmerkingen.

Wie bekend is met het werk van Edward W. Said en Ian Buruma weet dat het oriëntalisme in het Oosten hier en daar is omgeslagen in occidentalisme, dat wil zeggen in opvattingen die de verschillen tussen het Oosten en het Westen benadrukken, meestal overigens in het nadeel van de westerse cultuur die decadent en materialistisch wordt genoemd. Op die manier werd, zo heeft vooral Ian Buruma duidelijk gemaakt, onder meer het begrip *democratie* als een westerse vinding opgevat die niet zou overeenstemmen met de harmonische samenlevingen in het Oosten, waar weinig plaats is voor individualisme, nog zo iets typisch westers.¹

Seung-Jin Chung is vermoedelijk ook een occidentalist. Dat zou kunnen worden opgemaakt uit zijn artikel 'East Asian Values in Historic Conservation' dat in maart 2005 verscheen in het *Journal of Architectural Conservation*. Ik heb de redactie van dit vakblad een reactie gestuurd, die min of meer overeenkomt met het onderstaande, maar mijn opmerkingen werden niet op prijs gesteld en dus ook niet geplaatst, maar wel doorgestuurd naar de auteur. Van hem heb ik tot op heden niets mogen vernemen. Misschien heb ik iets beweerd dat Seung heeft ontkend. Je weet maar nooit. Om niet met onbeantwoorde brieven te blijven zitten, vat ik hier ter beoordeling van anderen nog eens mijn opmerkingen samen.

Het Charter van Venetië (1964), zo beweert Seung, werd gepresenteerd als een universele verklaring op het gebied van de monumentenzorg, maar is in werkelijkheid doortrokken van een Europese geest. Dit charter doet specifiek oosterse waarden dan ook tekort. De westerse cultuur, zo begint Seung zijn betoog, is voortgekomen uit de Griekse en Joodse beschavingen, die uit het Oosten is gebaseerd op China. De verschillen tussen deze twee werelden zijn groot, maar worden niettemin genegeerd door het genoemde charter, dat gebaseerd werd op het gedachtegoed van schrijvers als John Ruskin en Camillo Boito. Zij veroordeelden restauraties volgens de beginselen van architecten als Eugène Viollet-le-Duc en propageerden een conserverende aanpak bij het herstellen van historische monu-

menten. Het belangrijkste beginsel in het charter is artikel 9, waarin wordt gesteld dat de waarde van het monument gelegen is in het authentieke materiaal. Deze nadruk op de fysieke bouwsubstantie is typisch westers, want in het Verre Oosten wordt de nadruk gelegd op de 'spiritual messages embodied in such structures beyond the reality of the visible world'.

Seung legt uit dat de architectuur van het Westen hoofdzakelijk van duurzame materialen is gemaakt, terwijl in het Oosten de architectuur minder permanent is (veel houtbouw) en dat de waarde ervan meer ligt in de 'geestelijke' betekenissen van het object dan in de bouwsubstantie.

Dit alles betekent dat in het Oosten de betekenis van het authentieke materiaal ondergeschikt is aan de zogenaamde immateriële waarden. In het charter wordt beweerd dat historische gebouwen in de eerste plaats documenten zijn en in die hoedanigheid van waarde. Deze stelling wordt door Seung typisch westers genoemd. Om zijn argumenten kracht bij te zetten verwijst Seung naar een Chinese kunstenaar uit de vierde eeuw, Ku K'ai-Chih, die gezegd zou hebben dat het doel van de schilderkunst erin gelegen was 'to portray the spirit through the form'. De schilder bedoelde dat de geestelijke betekenis van de schilderkunst belangrijker was dan de schildering zelf. Seung neemt aan dat deze uitspraak typisch zou zijn voor de Aziatische cultuur.

Afb. 1 Het door Seung besproken paleis van Kyeongbok in Korea (foto auteur)

Dat de materie in de Chinese cultuur ondergeschikt is aan de geestelijke betekenis vindt Seung ook terug in de manier waarop de architectuur in het Verre Oosten wordt gewaardeerd. Zo zijn talloze voorbeelden te noemen van tempels en andere bouwwerken die gereconstrueerd zijn zonder dat hun waarde daardoor is verminderd. Als voorbeeld noemt hij het paleis van Kyeongbok in Korea dat in 1395 werd gesticht, in 1592 verwoest en in 1867 gereconstrueerd, waarbij speciaal aan de symbolische betekenissen recht werd gedaan (afb. 1). Hieruit en uit vele andere, vergelijkbare, voorbeelden blijkt dat het bij reconstructie niet gaat om het materiaal, maar om de geestelijke of symbolische betekenis.

Essentialisme

Zelfs als Seung gelijk zou hebben met zijn essentialistische stelling ten aanzien van de Chinese cultuur, dan is daarmee nog niet zomaar bewezen dat de westerse cultuur materialistisch zou zijn. En het is ook nog niet duidelijk waarom het charter uit 1964 zou moeten beantwoorden aan het beeld dat Seung van de Chinese cultuur heeft geconstrueerd. Een charter stelt iets aan de orde dat verbetering behoeft en is niet ontwikkeld om te beantwoorden aan tradities. Als de mensen in een bepaalde cultuur bijvoorbeeld gewend zijn om dansmuziek te veroordelen, dan lijkt het niet logisch om een handvest dat daarin verandering wil brengen, te veroordelen op grond van de omstandigheid dat het handvest niet in overeenstemming is met die bijzondere traditie.

Maar is de Chinese cultuur dan wel op een essentiële manier anders dan de westerse cultuur? Zijn de verschillen te verklaren uit historische ontwikkelingen of uit essentiële verschillen, dat wil zeggen verschillen die al bij het ontstaan van de wereld waren vastgelegd? Ik vrees dat Seung dit laatste denkt. Om dit te kunnen bewijzen is een verwijzing naar een uitspraak van een kunstenaar uit de vierde eeuw vermoedelijk niet voldoende. Het is evenmin een sterk argument, omdat het niet moeilijk is om dergelijke uitspraken ook in het Westen te vinden.

De zeer invloedrijke westerse kerkvader Sint Augustinus, die ook in de vierde eeuw leefde, heeft in zijn *De Ordine* uitgelegd dat alle schoonheid in de kunsten gebaseerd is op de metafysische werkelijkheid. Schoonheid was dus niet alleen voor de Chinese schilder iets spiritueels, maar ook voor Augustinus. In afwijking van wat Seung denkt, stond de kunst van het Westen vrijwel geheel in het teken van geestelijke waarden. 'The medieval mind was preoccupied with the symbolic nature of the world of appearances. Everywhere the visible seemed to reflect the invisible,' concludeerde Otto von Simson in zijn boek *The Gothic Cathedral* (1956).²

Volgens de *Rationale Divinorum Officiorum* van Guillaume Durandus uit de dertiende eeuw hadden vrijwel alle onderdelen van de kerkelijke architectuur een symbolische betekenis. Die symbolische interpretatie van de kerkarchitectuur is al lang bekend door de dissertatie van Joseph Sauer uit 1902 (*Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*), maar Seung kent dit soort bron-

nen kennelijk niet. Volgens Durandus moesten de zuilen of pijlers in een kerkgebouw worden gezien als de symbolische uitdrukking van de apostelen, de metselspecie als de liefde die de stenen, die de gelovigen voorstellen, bij elkaar houden en zo voort. De opmerking van Seung dat 'traditional East Asian architecture is replete with metaphysical meanings' gaat dus ook op voor het Westen.

We weten ook uit de studies van Rudolf Wittkower dat de architectuur van de Renaissance was "based on a hierarchy of values culminating in the absolute values of sacred architecture". Deze waarden waren afgeleid uit de kosmische harmonie, waardoor de architectuur een reflectie werd van de goddelijke kosmos.³

De westerse architectuur is door de eeuwen heen op een symbolische manier geïnterpreteerd, zelfs in de moderne tijd, toen de neogotiek als uitdrukking van het katholicisme werd opgevat en het neoclassicisme als de uitdrukking van het liberalisme of de democratie, of van beide. Daarom denk ik dat het Verre Oosten niet het alleenrecht bezit op spiritualiteit.

Seung schrijft dat de "Chinese did not regard a building as a permanent structure in the manner of the European cathedral". Aziatische architectuur werd volgens hem 'continuously repaired, enlarged, and reconstructed' en hieruit maakt hij op dat de bouwsubstantie in het Verre Oosten niet van essentieel belang werd gezien. Maar ook hier is weinig verschil met het Westen, want vrijwel elke kathedraal in het Westen werd talloze malen hersteld en aangepast, niet alleen in de middeleeuwen, maar ook in de eeuwen daarna om in de negentiende eeuw weer te worden bevrijd van alle oudere transformaties en te worden teruggebracht in de stijl van de middeleeuwen. Al die veranderingen uit de negentiende eeuw werden in de twintigste eeuw weer ongedaan gemaakt, omdat de 19e-eeuwse restauraties als onwetenschappelijk werden veroordeeld. Ook op dit punt lijken de verschillen tussen de culturen minder groot dan Seung denkt.

Seung brengt ook nog naar voren dat in het Verre Oosten de kunsten in volledige harmonie zijn met de natuur. Die harmonie bestaat volgens hem niet in het Westen. Daar bestaat een tegenstelling tussen kunst en natuur. De architectuur van het Verre Oosten ontleent zelfs haar waarde en betekenis aan de harmonie met de omringende natuur. Er is geen reden om aan deze stelling van Seung te twijfelen. In het Westen wordt misschien minder aandacht besteed aan de relatie tussen het bouwwerk en zijn positie in het landschap. Ik geloof graag dat in het Verre Oosten een grotere sensibiliteit bestaat ten opzichte van het landschap (afb. 2). Een essentieel verschil tussen culturen kan ik hier niet ontwaren, slechts een graduele tekortkoming van het Westen.

Seung beweert daarnaast ook nog dat in het Verre Oosten niet zozeer gelet wordt op de schoonheid van afzonderlijke gebouwen, maar op 'a grouping of individual buildings', dus op een architectonisch ensemble. Dit verschil in de manier waarop architectuur wordt gewaardeerd, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de uiterlijke vorm, de stijl, in het Westen van grote betekenis is. De architectuurgeschiedenis van het Westen kent vele stijlwisselingen, waaruit die voorkeur voor de uiterlijke

Afb. 2 Japanse tuin in Hasselt, België (foto R. Stenvert 2010)

vorm al blijkt. In het Verre Oosten blijft de stijl van de architectuur gedurende eeuwen vrijwel onveranderd.

Als het waar is wat Seung hier beweert, namelijk dat de bouwstijlen in het Verre Oosten gedurende eeuwen onveranderd blijven, dan zouden we graag willen weten of die continuïteit een bepaalde culturele of religieuze oorzaak heeft. Maar Seung is kennelijk niet geïnteresseerd in deze vraag. Hij poneert alleen de stelling en komt vervolgens tot de conclusie dat de verschillen met het Westen zo groot zijn dat het Charter van Venetië niet van toepassing kan zijn op het Verre Oosten.

Authenticiteit en historische waarde

Seung-Jin Chung neemt aan dat de strekking van het charter (conserveren in plaats van restaureren) iets zegt over de manier waarop Europeanen architectuur waarderen. Dat lijkt mij een onjuist uitgangspunt. Het charter propageert de ongeschonden bewaring van oude architectuur, maar zegt niets over de waarden die aan de architectuur worden gehecht. Historische architectuur zou volgens de strekking van het charter als een document van het verleden onveranderd bewaard moeten blijven om toekomstige generaties in staat te stellen de

authentieke bron te interpreteren en te waarderen. Elke generatie kan dan oog in oog staan met een object dat echt oud is en niet een of andere interpretatie van dat object. Dat is de intentie van het charter en er wordt op geen enkele manier iets beweerd dat te maken heeft met de waardering van het object in het heden of verleden. Dat aan historische architectuur allerlei immateriële en symbolische waarden worden en werden toegeschreven, wordt voor zover ik weet door niemand in het Westen bestreden, zelfs niet door de opstellers van het charter.

Dat de historische architectuur in het Verre Oosten vaak in hout is opgetrokken, lijkt geen argument om de intentie van het charter ongeldig te verklaren: hout is minder goed te conserveren dan steen, maar dit verschil is gradueel, niet principieel.

De intentie van het charter werd, zoals Seung zelf al aangaf, niet voor het eerst geformuleerd in 1964. Ze gaat terug op de geschriften van onder anderen John Ruskin, William Morris, Georg Dehio en Max Dvořák. Na de Tweede Wereldoorlog was er door de ongeëvenaarde verwoestingen weinig authentieks meer over en was men wel gedwongen om op grote schaal te herbouwen. De intentie van het charter werd toen niet opgeheven, maar tijdelijk buiten werking gesteld, omdat

Afb. 3 Authenticiteit in Venetië volgens het Charter van Venetië
(foto R. Stenvert 2009)

herbouw van de verloren iconen van de oude steden nog enige troost kon bieden in een wereld die tot puin was gereduceerd. Zo werd ook Warschau herbouwd als verzet tegen de wens van de Nazis om de stad van de aardbodem te laten verdwijnen, tezamen met de gehele Poolse cultuur. Dat was menselijk en nodig.⁴

Daarom konden de mensen in Afghanistan hun oren niet geloven toen ze vernamen dat de UNESCO de herbouw van de twee Boeddhabeelden in Bamiyan verbood op straffe van de verwijdering van de *site* uit de lijst van het werelderfgoed. Herbouw van de in opdracht van de Talibaan opgeblazen beelden zou volgens de UNESCO in strijd zijn met de beginselen van het Charter van Venetië (afb. 3).⁵

Door het uitblijven van een antwoord van Seung, weet ik nu niet of hij dit voorbeeld kende en wat hij ervan zou hebben gevonden. Als het charter, zoals in dit geval, wordt gebruikt om het herstel van oorlogschade te verbieden, dan wordt de intentie van het charter verbogen naar iets waarvoor het niet was bedoeld. Het was bedoeld om oude kunst op een conserverende manier te restaureren. Het was niet opgesteld om het maken van een replica te verbieden in het geval het origineel was verdwenen. De UNESCO heeft het verbod op reconstruc-

tie in het kader van een restauratie (geen namaak onder vernietiging van het origineel) opgerekt tot een algeheel verbod op het maken van een replica ter vervanging van een verloren origineel. Dat is niet alleen enigszins arrogant, maar ook onmenselijk. Hoe zelfingenomen en gevoelloos kan een instantie zijn die haar afkeuring publiekelijk bekend maakt ten aanzien van een poging door middel van een replica de toegebrachte aanslag op heilige beelden enigszins goed te maken (zoals in Europa op grote schaal is gebeurd na de twee wereldoorlogen)? De UNESCO is van oordeel dat een replica geen historische waarde bezit en dus niet authentiek is. Kan een replica dan geen andere culturele waarde hebben? Kan ze niet een symbolische, spirituele betekenis hebben voor een cultuur? Kan ze niet als reproductie waarde hebben als een symbolische verwijzing naar het verleden, een reproductie die als herinneringsbeeld geladen is met nog meer betekenissen dan het origineel, want ze verwijst ook nog naar de schokkende aanslag? Hebben de geleerden van de UNESCO daarover weleens nagedacht? Er is, geachte Seung, wel degelijk kritiek mogelijk op de manier waarop het charter wordt geïnterpreteerd.

Een misverstand in Nara

Authenticiteit is niet hetzelfde als originaliteit. Authentiek is het overgeleverde object, origineel het oorspronkelijke object, zoals het ooit was toen het werd gemaakt. De replica van de Villa dei Papiri in Malibu, die in 1974 in opdracht van J. Paul Getty werd gebouwd, is de originele versie van het authentieke huis uit de eerste eeuw van onze jaartelling dat zich in Herculaneum bevindt. De villa in Californië is een poging om het originele, maar ruïneuze origineel na te maken. Het is modelbouw in het kader van een museum, dus niet iets waarover de mensen van de monumentenzorg of van de UNESCO zich behoeven op te winden. Soms is het zelfs uit een oogpunt van monumentenzorg aan te bevelen een authentiek kunstwerk in een museum te plaatsen en te vervangen door een replica, zoals is gebeurd met de vier antieke paarden op de gevel van de San Marco in Venetië.

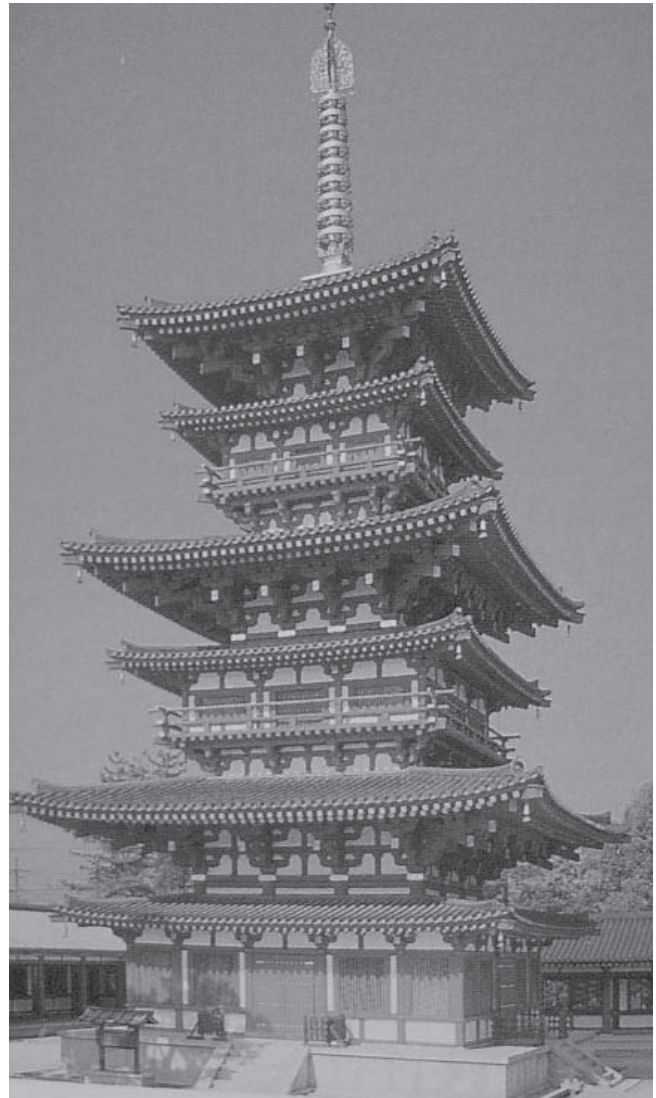
In de wereld van de monumentenzorg is het gebruikelijk om de overgeleverde materiële substantie 'authentiek' te noemen en niets anders. Het is niet nodig de zaken ingewikkelder te maken dan ze zijn. Toch zijn er vakgenoten die zich niet aan de traditionele betekenis willen houden en nieuwe betekenissen proberen ingang te doen vinden. Een van hen is Michael Petzet uit Duitsland. In zijn bijdrage aan de Nara Conference on Authenticity van 1994 stelde hij voor om verschillende vormen van authenticiteit te onderscheiden, namelijk van vorm, van techniek, van functie en van plaats.⁶

Volgens Michael Petzet en anderen die in Japan bijeen waren gekomen om de betekenis van het begrip *authenticiteit* in de moderne wereld aan een grondige analyse te onderwerpen, moet de westerse interpretatie van het begrip ruimte maken voor andere waarden dan alleen die van de materiële substantie. Zoals uit de discussie bleek, was het verwarrend dat men het begrip *authenticiteit* gelijk stelde aan wat eigenlijk valt

onder het begrip *waardetoekenning*. Niemand zou willen ontkennen dat er in het Oosten mogelijk andere waarden aan historische architectuur worden toegekend dan in het Westen. Het is mogelijk dat in China de waarde van een heiligdom sterk wordt bepaald door de situering in een specifiek landschap. Een dergelijke waarde behoort te worden beschermd. In het Westen wordt over het algemeen minder aandacht aan de omgeving van het monument geschonken, wat bijvoorbeeld blijkt uit het beleid in verschillende Europese landen om in beschermde stadsgezichten (het stedelijk landschap) op ruimhartige wijze moderne architectuur te accepteren. In Nara zijn dergelijke verschillen tussen het Oosten en het Westen aan de orde geweest. Zulke verschillen behoren tot het gebied van de waardetoekenning en hebben weinig te maken met het begrip *authenticiteit*, dat alleen betrekking heeft op het object en niet op de waarden ervan. Door echter het begrip op te vatten als een soort waardetoekenning, wordt de eenduidigheid ervan vernietigd met als gevolg dat het niet meer mogelijk is om het begrip te gebruiken om de substantie te beschermen. Als het begrip *authenticiteit* meer betekenissen heeft, dan is men vrij om die betekenis te kiezen die men wil, wat neerkomt op een keuze voor de betekenis die in de gegeven omstandigheden het beste uitkomt. Willekeur dus. De Verklaring van de Nara conferentie over authenticiteit, opgesteld door de vertegenwoordigers van 45 landen, stelt in hoofdstuk 13 dat ‘authenticity judgements may be linked to the worth of a great variety of sources of information. Aspects of these sources may include form and design, materials and substance, use and function, traditions and techniques, location and setting, and spirit and feeling, and other internal and external factors.’⁷

Dit hoofdstuk mag een beetje vaag en bureaucratisch klinken, de boodschap is wel duidelijk: de mensheid moet culturele diversiteit respecteren. Het doel van de Verklaring is gelegen in de poging de publieke belangstelling voor ‘heritage values’ te vergroten. Om dit te bereiken was het niet nodig om verwarring te zaaien over het begrip *authenticiteit*. Men had kunnen spreken over waarden, aangezien het gebruik van het begrip authenticiteit gemakkelijk aanleiding kan geven tot het oproepen van onnodig grote problemen van andere aard. Want wanneer is iets authentiek? Noem je een restauratie uit 1950 van een gebouw uit 1650 al authentiek? (afb. 4) Daarover zullen de meningen verschillen en er is niemand gerechtigd hier iets definitiefs over te zeggen. Het antwoord hangt af van de mate waarin de restauratie van 1950 als iets waardevols wordt beschouwd in bepaalde invloedrijke kringen.

Overigens werd het voorstel om het begrip *authenticiteit* te vernietigen door het op te splitsen in verschillende betekenissen overgenomen door verschillende deskundigen op het gebied van de monumentenzorg. Het werd onder meer overgenomen in het boek *European Heritage. Planning and Management* van Gregory Ashwordt en Peter Howard uit 1999. Zij schrijven op pagina 44 dat er verschillende authenticiteiten bestaan: “there is functional authenticity (is a church or a castle now used as a museum still authentic?), contextual authenticity (is an authentic artefact or building that has been

Afb. 4 De pagode van Yakushi-ji in Nara (Japan), gebouwd in 730, in 1898 afgebroken en herbouwd. In 1952 en 1994 gerestaureerd (foto auteur)

moved to a museum or a new location still authentic?), and, most important in the discussion users later, experiential authenticity (does the user enjoy an authentic experience?). The importance to management is that if there are a range of different authenticities, then there must be different policies for the preservation of different authenticities”.⁸

De les die we uit dit citaat behoren te trekken, is dat wat we gewend waren te beschouwen als het echte object uit het verleden er niet meer toe doet in het beleid. Het object wordt overgeleverd aan een analyse die tot doel heeft bepaalde, zeer waardevol geachte, karakteristieken aan te wijzen en de aanpak van de conservering, restauratie of verbouwing daarop te baseren. Misschien zagen de schrijvers van bovengenoemd citaat over het hoofd dat de analyse altijd, dat wil zeggen per definitie, tijdgebonden is en ook afhangt van het inzicht van degenen die de analyse opstellen.

Conclusie

In Japan bestaan monumenten van hout, ‘an inherently impermanent material’, in de woorden van Nobuko Inaba die ook een bijdrage aan de conferentie in Nara schreef. Hij concludeerde uit dit feit dat monumenten van hout vaker gerestaueerd moeten worden dan monumenten die uit steen zijn opgetrokken. Een ander verschil tussen de oosterse monumenten van hout en de westers van steen kon hij niet ontdekken. Hij zag daarom geen aanleiding te klagen over de eenzijdige intenties van het Charter van Venetië. Nobuko Inaba beweerde ook nog dat het begrip authenticiteit van weinig betekenis was als het erom ging nieuwe beschermingsmaatregelen te ontwikkelen voor de immateriële cultuur, zoals muziek of dans. Als de wereld levend erfgoed wil bewaren, dan zou men de bedreigde tradities moeten beschrijven en ervoor moeten zorgen dat ze kunnen voortleven.⁹

“Authenticity lies not only in the physical structures of the built heritage, but essentially in the continuation of the evolution and development of society”, aldus de conclusie die de Belgische deskundige Marc Laenen trok in zijn bijdrage aan Nara. Wat hij voorstelde was dat naast de bescherming van de objecten zelf, ook aandacht wordt gegeven aan de bescherming van de cultuur waarin die zijn ontstaan. Alle instellingen die zich ten doel stellen de cultuur van het verleden voor de toekomst te bewaren, zouden veel meer aandacht moeten geven aan de immateriële aspecten van de overgeleverde cultuur, aan lokale tradities, aan een vorm van bestaan die op het punt staat van de aardbodem te verdwijnen. Dit alles klinkt veel redelijker dan de voorstellen om te zoeken naar nieuwe definities van essentialistische begrippen als het Oosten, het Westen of naar een nieuwe definitie van een woord dat al een definitie had, namelijk *authenticiteit*.

Noten

- ¹ Ian Buruma, *The Missionary and the Libertine. Love and War in East and West*, Londen 1996, 269. Ian Buruma en Avishai Margalit, *Occidentalisme: Het Westen in de ogen van zijn vijanden*, Amsterdam 2004 (vertaald door Ankie Klootwijk).
- ² Otto von Simson, *The Gothic Cathedral: Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*, Princeton 1956, 24.
- ³ Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*. Londen 1967.
- ⁴ Zie: Wim Denslagen en Niels Gutschow, *Architectural Imitations: Reproductions and Pastiches in East and West*, Maastricht 2005.
- ⁵ Robert Bevan, *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Londen 2006, 189.
- ⁶ Michael Petzet, ‘In the full richness of their authenticity – The Test of Authenticity and the New Cult of Monuments’, *Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention* (Nara, Japan, 1994), UNESCO 1995, 88.
- ⁷ Nara Conference 1995, xxiii.
- ⁸ Gregory Ashworth en Peter Howard, *European Heritage. Planning and Management*, Exeter 1999, 44.
- ⁹ Nobuko Inaba, ‘What Is the Test of Authenticity for Intangible Properties’, *Nara Conference* 1995, 329-332.

Openbaar en particulier. Amsterdamse weeshuizen en hun typologie

Lex Bosman

Bij de bestudering van de architectuur van weeshuizen lijkt op het eerste gezicht de geschiedenis van religieuze groeperingen in de Republiek der Verenigde Nederlanden overheersend.¹ De begrippen opname en uitsluiting van individuen en van groepen zijn hierbij van groot belang, sterk verbonden als ze zijn met de emancipatie van rivaliserende religieuze groeperingen en instellingen, en met hun identiteit. De sociale zorg, geregeld door bestuurlijke instellingen, werd op lokaal niveau veelal ingevuld door de stedelijke overheden, maar tegelijk ook door religieuze instellingen. De groei van de bevolking van Amsterdam en de daaruit voortvloeiende noodzaak de stad te vergroten hebben geleid tot ontwikkelingen die groter waren dan in de meeste andere Nederlandse steden. Architectuur was voor de heersende elite van Amsterdam een belangrijk middel om haar positie te vestigen en te bestendigen, en vooral om haar positie mee uit te drukken. Het is daarom een interessante vraag of weeshuisarchitectuur door de heersende klasse op een vergelijkbare manier werd gebruikt als de particuliere bouwopdrachten.

Het was de bedoeling weeskinderen een beroep te laten leren, maar de mogelijkheden daartoe vielen niet mee.² Sterke fluctuaties in de economie in de zestiende eeuw waren belangrijke factoren in de toename van het aantal weeshuizen.³ De opkomst van het humanisme en verwante opvattingen over de strijd tegen armoede waren andere elementen van belang.⁴ In Amsterdam was het Burgerweeshuis de stedelijke instelling voor zorg voor wezen, bedoeld voor weeskinderen waarvan de ouders poorter van de stad Amsterdam waren geweest. Daarnaast ontstond er een reeks van religieus georganiseerde weeshuizen.⁵

Vrijwel al deze organisaties stichtten vroeg of laat instellingen om de zorg voor wezen te organiseren, waarvoor doorgaans ook afzonderlijke gebouwen nodig waren. De identiteit van de kinderen is een belangrijk element, zowel de identiteit als inwoner van de stad Amsterdam, waarmee men tot die grote groep behoorde, als wat betreft de religieuze groep waartoe men behoorde. Daarnaast vormen de omvang en het volume van de gebouwen, de decoratie aan het exterieur en de architectonische details interessante elementen die een rol spelen, evenals de specifieke plaats in de stad waar een weeshuis gebouwd of ingericht kon worden. Van bijzonder belang is zeker ook de vraag of een bepaalde instelling die verant-

woordelijk was voor het betreffende gebouw van de architectuur gebruik maakte om zich te presenteren en kenbaar te maken tegenover de stad als geheel en ten opzichte van de collega's en van vergelijkbare instellingen in het bijzonder. Zo was er bijvoorbeeld in het kleine Buren genoeg ruimte beschikbaar om een relatief groot weeshuis te bouwen, dat in 1612 was gesticht door Maria van Nassau, de oudste dochter van Willem van Oranje. Een ruim perceel maakte het daar mogelijk om een vrijstaand pand te bouwen, een situatie die in het veel dichter bevolkte en bebouwde Amsterdam niet of nauwelijks te realiseren zou zijn.⁶

In Amsterdam kan een onderscheid worden gemaakt tussen instellingen die een al bestaand gebouw betrokken, andere die op een gegeven moment de gelegenheid te baat namen om een nieuw gebouw te laten ontwerpen en bouwen, nadat ze aanvankelijk bestaande gebouwen zoals huizen hadden gebruikt, en weer andere instellingen die een gebouw als weeshuis lieten ontwerpen en bouwen al kort nadat de instelling was opgericht. Zeker bij de grotere weeshuizen namen de aantallen wezen enorm toe bij het sterk groeiende inwonertal van Amsterdam.⁷ In de periode die hier wordt beschouwd - de zeventiende en de achttiende eeuw - zijn de resultaten interessant.

Het betreft weeshuizen die:

1. bestaande gebouwen gebruikten en daar bleven:
 - Burgerweeshuis: 1581, gedeeltelijk herbouwd 1634⁸
 - Doopsgezinden Weeshuis: 1676 groep bestaande huizen
 - Collegianten Weeshuis: 1680 in bestaand gebouw
2. een nieuw gebouw betrokken na eerder gebruik van een bestaand gebouw:
 - RK Meisjesweeshuis: 1629 nieuw; nieuw gebouw 1783
 - Lutherse Weeshuis: 1678 groep bestaande gebouwen, gedeeltelijk herbouwd 1757
3. van begin af aan een nieuw gebouw betrokken:
 - Walen Weeshuis: 1631 nieuw (Laurierstraat)
 - 1671 nieuwbouw op andere locatie
 - Diaconie Weeshuis: 1657 nieuw gebouw
 - Aalmoezeniers Weeshuis: 1663 nieuw gebouw
 - RK Jongensweeshuis: 1700 stichting en nieuw gebouw

Joodse wezen vielen onder de voogdij van een organisatie die in 1737 werd opgericht, die zich inzette om deze kinderen bij andere gezinnen onder te brengen.

Midden in het hart van het oude centrum van Amsterdam werd het Burgerweeshuis ondergebracht in een voormalig klooster, waarvan de katholieke nonnen werden weggestuurd na de Alteratie van 1578 in Amsterdam.⁹ Door het gebruik van een al bestaand, nauwelijks van buiten zichtbaar gebouw was het voor de regenten niet mogelijk om zich door middel van een ambitieuze architectuur van het weeshuis zichtbaar te manifesteren als een waardevolle en belangrijke instelling van de stad Amsterdam. Alleen de nieuwe poort in de Kalverstraat, ontworpen door Joost Jansz Bilhamer en gebouwd in 1581, kon enige aandacht trekken.¹⁰ Het aantal wezen bleef stijgen: waren er in 1611 volgens Pontanus 500 weeskinderen, in 1629 was dit aantal al gestegen tot 700.¹¹ De binnenplaats van het voormalige Oudemannenhuis werd omgevormd tot de Jongensplaats, vermoedelijk naar ontwerp van Willem de Keyser. Een jaar later ontwierp Jacob van Campen de nieuwe architectuur van de Meisjesplaats, die in de jaren 1634-35 tot stand is gekomen (afb. 1). Omdat deze plaats meer ruimte had dan de Jongensplaats kon de toen nieuwe, classicistische architectuur drie van de vier muren verenigen die deze binnenplaats vormden. Maar ondanks verbouwingen in diverse fasen van de vleugel langs het water van de Nieuwezijds Voorburgwal bleef de toegang in de Kalverstraat de belangrijkste poort, en het Burgerweeshuis had geen mogelijkheid om het beeld van regelmaat en goede zorg voor de kinderen door middel van architectuur uit te dragen en aan de stad te tonen.

Na de gedwongen verhuizing uit het St. Margaretha-klooster in 1585 kon het Rooms Katholieke Meisjesweeshuis in 1629 verhuizen naar een nieuw gebouw. Aan het Spui, op korte afstand van het Burgerweeshuis, werden twee huizen afgebroken en vervangen door twee nieuwe huizen die onderdak boden aan het weeshuis. Deze instelling zou geleidelijk in de directe omgeving gaan uitbreiden door de aankoop van verschillende andere huizen, die konden worden toegevoegd aan de twee nieuw gebouwde.¹² Het is interessant dat de architec-

tuur van dit katholieke weeshuis geen specifieke elementen aan de buitenzijde toont; de twee nieuw gebouwde huizen zijn zelfs niet symmetrisch en tonen op geen enkele manier dat zij een andere functie hebben dan de huizen in de directe omgeving.

Als nieuw gestichte instelling liet het Walen Weeshuis in 1631 een nieuw huis bouwen in een wat minder belangrijk deel van de stad, aan de Lauriergracht. Het weeshuis, in een groot gebouw met drie geveltoppen, stond niet aan één van de nieuw gegraven grachten die bedoeld waren als woongebieden voor de rijke elite van de stad, maar in een dichtbevolkt gedeelte van de stadsuitbreiding.¹³ Deze derde vergroting van Amsterdam werd gerealiseerd in de periode 1610-1620 en breidde de stad naar het westen aanzienlijk uit. De Waalse Gemeente stichtte het weeshuis voor kinderen van wie de ouders lid van de Waalse Kerk waren geweest, zonder dat zij poorter van Amsterdam waren. Het was een relatief groot gebouw dat uitstak boven de huizen in de directe omgeving, maar evenmin als bij het katholieke meisjesweeshuis het geval was waren aan dit gebouw specifieke, opvallende elementen toegevoegd. Het gebouw voegt zich in het grotere geheel van de architectuur van deze periode, en kennelijk vroeg de identiteit van de Waalse gemeenschap in Amsterdam bij dit gebouw niet om een specifieke architectonische behandeling.

Voor weeskinderen van wie de ouders lid van de Gereformeerde Kerk waren geweest, maar geen poorter van de stad Amsterdam werd het Diaconie Weeshuis gesticht; de kinderen die tot deze groep behoorden voldeden immers niet aan de eisen om in het Burgerweeshuis opgenomen te kunnen worden.¹⁴ In 1656 werd een ruim perceel verworven langs de Amstel, aan de Zwanenburgwal in het zuidoostelijke deel van het oude centrum van Amsterdam. Korte tijd later werd met de bouw van een groot weeshuis begonnen. En ofschoon dit weeshuis in formele zin geen stedelijke instelling was, bestonden er nauwe banden tussen dit weeshuis van de overheersende religie en de stedelijke overheid. De genereuze donatie van 7000 gulden ten behoeve van de bouw moet daarom natuurlijk gezien worden als een bijdrage van de stad aan de godsdienstige groepering waartoe de grote meerderheid van de stadsbestuurders zelf behoorde. Uit de keuze van de architect die het weeshuis ontwierp, de stadsarchitect Daniël Stalpaert, blijkt andermaal dat er een hechte band tussen het Diaconie Weeshuis en het Amsterdamse stadsbestuur bestond. Het is in dat verband ook van belang om vast te stellen dat dit het eerste weeshuis in Amsterdam was dat werd ontworpen in de manier van bouwen die als classicistisch bekend staat. Niet op alle afbeeldingen van het gebouw zijn de twee ingangen duidelijk zichtbaar: één voor de jongens en de andere voor de meisjes. De interne organisatie van het gebouw was gericht op de twee afzonderlijke binnenplaatsen. Zoals eerder al bleek was het onderscheid naar geslacht ook een belangrijk element in de organisatie van het Burgerweeshuis, maar bij het Diaconie Weeshuis was het een wezenlijk element in het ontwerp. De architectuur zelf, het volume en de plattegrondvorm van het weeshuis wijzen andermaal op het hechte ver-

Afb. 1 Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, voormalig Burgerweeshuis, meisjesplaats (foto: L. Bosman)

band met de officiële stedelijke architectuur, omdat in deze tijd het nieuwe Stadhuis in aanbouw was op de Dam, een gebouw ontworpen door Jacob van Campen maar waarvan de bouw geleid werd door Daniël Stalpaert.¹⁵ Het is daarbij bovendien interessant dat de hoofdlijnen van de plattegrond van het nieuwe stadhuis konden worden overgenomen, want de twee binnenplaatsen, omsloten door twee lange en twee kortere vleugels, en van elkaar gescheiden door een midden-vleugel werden bij het Diaconie Weeshuis eveneens toegepast. Wel werd uiteraard de interne organisatie van het gebouw volkomen anders ontworpen.

Een ander weeshuis met een sterke band met het centrum van de macht in Amsterdam was het Aalmoezeniers Weeshuis, waarvan het nieuwe gebouw hoogstwaarschijnlijk eveneens door Stalpaert werd ontworpen. Het werd in de jaren 1663-65 gebouwd aan de Prinsengracht, waarbij een vergelijkbare vorm van classicistische architectuur werd toegepast als bij het Diaconie Weeshuis, die hier mogelijk was door de omvang van het gebouw en de locatie.¹⁶ Als het gebouw groot genoeg was werd ook bij latere ontwerpen voor andere weeshuizen de tweevoudige interne organisatie als uitgangspunt voor het ontwerp genomen. Samen met het Prinsenhof, waaraan in 1661 de imponerende classicistische façade werd toegevoegd, werden het Aalmoezeniers Weeshuis en het Diaconie Weeshuis op een prent gepresenteerd als kort tevoren gerealiseerde werken van het Amsterdamse stadsbouwbedrijf.¹⁷ De nieuwe architectuur van beide weeshuizen was kennelijk van een zodanig niveau, dat daarmee de trots over de nieuwe stedelijke architectuur tot uitdrukking gebracht kon worden (afb. 2). Zo ontstond er een patroon van nieuwe gebouwen in Amsterdam, die een vergelijkbare architectuur toonden, maar onderling voldoende verschillend waren op het niveau van de architectonische detaillering en decoratie. Behalve het nieuwe Stadhuis, naar ontwerp van Jacob van Campen, moet in dit

verband ook 's Lands Zeemagazijn worden genoemd, ontworpen door opnieuw Daniël Stalpaert.¹⁸

De verschillen in architectonische behandeling en in afmetingen en volume van deze stedelijke gebouwen met andere weeshuizen in Amsterdam komen duidelijk naar voren in een vergelijking met het nieuwe Walen Weeshuis. Minder dan vijftig jaar nadat het eerste weeshuis was betrokken werd in 1671 een nieuw gebouw ontworpen door Adriaen Dortsman (afb. 3). De rijkdom van de Waalse Gemeente werd klaarblijkelijk ook tot uitdrukking gebracht in dit nieuwe weeshuis, dat op een relatief gunstige locatie kon worden gebouwd, hoewel niet van het hetzelfde niveau als de residentiële bebouwing die verrees aan de nieuw gegraven en aangelegde grachten. Dortsman ontwierp een nogal sober gebouw met opnieuw twee ingangen, die het gebouw verdeelden in een gedeelte voor de jongens en een gedeelte voor de meisjes. Het is misschien opmerkelijk dat het Lutherse Weeshuis gevestigd was in een minder prestigieus deel van de nieuwe stadsuitbreiding. Jan Geerkens had aan de Lauriergracht in 1678 een perceel gekocht om er een tehuis voor Lutherse weeskinderen te kunnen bouwen.¹⁹ Ook van dit gebouw is de architectuur weinig spectaculair en kan eerder sober genoemd worden. Een deur in het midden van de façade leidt naar een plaats achter het hoofdgebouw. De bekende scheiding van de geslachten is opnieuw herkenbaar aan de twee deuren uiterst links en rechts in de voorgevel. Wel is in het timpaan van de gevel de zwaan aangebracht als symbool voor Luther, waarmee op eenvoudige wijze de specifieke geloofsrichting werd aangegeven.

Het zogenoemde Collegianten Weeshuis betrok in 1680 een al bestaand huis aan de Herengracht (afb. 4). Deze instelling was verbonden aan de Doopsgezinde Kerk. Toen besloten was een apart weeshuis op te richten voor verwaarloosde kinderen werd een nieuw gebouw overbodige luxe gevonden. Nadat dit pand was aangekocht werd niet veel later een apart meisjes-huis toegevoegd, op een stuk grond achter het hoofdgebouw. De poorten in de Huidenstraat en aan de Keizersgracht geven niet aan tot welk soort instelling zij toegang geven, kennelijk om de eenvoud van de instelling te onderstrepen.

Een laatste fase die genoemd moet worden in dit specifieke gebied van architectuur is de achttiende eeuw. In 1700 werd een tehuis voor katholieke weesjongens gesticht en hiervoor werd een nieuw weeshuis gebouwd aan de Lauriergracht, aan de overkant van het eerder genoemde Lutherse Weeshuis. Aan het exterieur valt vrijwel niet af te lezen om wat voor soort gebouw het hier gaat, want de bakstenen gevel bevat geen specifieke decoratie. Veel later in de achttiende eeuw werd in 1783 een nieuw weeshuis voor katholieke meisjes ontworpen door de Amsterdamse stadsbouwmeester Abraham van der Hart, op dezelfde plaats waar dit weeshuis sinds 1629 al was ondergebracht.²⁰ Hier verrees een groot gebouw, met een hoge en brede gevel aan het Spui, die door de aanwezigheid van het water des te imponerender was. Geleidelijk werden meerdere percelen in de omgeving aangekocht, zodat het gebouw dat in eerste instantie op een L-vormige plattegrond was ontworpen uiteindelijk een veel grotere onregelmatige rechthoek

Afb. 2 Romeyn de Hooghe, Driedelig stadsporeet van Amsterdam, met links het Aalmoezeniers Weeshuis en rechts het Diaconie Weeshuis, ca. 1670 (naar *Het aanzien van Amsterdam*)

Afb. 3 Amsterdam, voormalig Walen Weeshuis (foto: L. Bosman)

zou beslaan. Hoewel Abraham van der Hart het gebouw ontwierp en de leiding over de bouw had, moet deze opdracht los van zijn werk als stadsarchitect worden gezien. Met andere woorden: deze opdracht behoorde niet tot het werk waarvoor hij als stadsarchitect verantwoordelijk was. Verwijzingen naar het katholieke karakter van dit weeshuis ontbreken aan het exterieur van het Maagdenhuis en dat is misschien niet zonder betekenis.²¹ Omdat het hier ging om een belangrijke locatie in het oude centrum van Amsterdam en Van der Hart stadsarchitect was, is het goed mogelijk dat het stadsbestuur in de bouw van het nieuwe, veel grotere Maagdenhuis toestemde op voorwaarde dat de regenten van het RK Meisjesweeshuis de stadsarchitect zouden aantrekken om het ontwerp te maken en de leiding over de bouw op zich te nemen. Op die manier kon de stad er zeker van zijn dat op deze belangrijke locatie respectabele architectuur zou verrijzen, die iets toevoegde aan het prestige en het aanzien van de stad Amsterdam. Het gebouw kon met andere woorden heel goed worden aangezien voor een bouwwerk van de stedelijke overheid.

Een heldere typologie van weeshuizen is niet naar voren gekomen, maar een belangrijk element van de interne organisatie is de verdubbeling van de meeste ruimtes om de jongens en meisjes van elkaar te scheiden. Twee ingangen werden

weliswaar vaak toegepast, maar zonder dat dit het ontwerp van de façade in twee delen verdeelde. In de zeventiende eeuw werden nieuwe weeshuizen van stedelijke instellingen kennelijk beschouwd als achtenswaardige architectuur waarmee ook het belang en de trots van de stad zelf kon worden uitgedrukt. Daarbij is interessant dat zowel de architectuur van een marine opslaggebouw als die voor een weeshuis direct werden afgeleid van het nieuw gebouwde stadhuis op de Dam. Daarmee ontstond een patroon van duidelijk herkenbare gebouwen op verschillende goede locaties in Amsterdam. Verder kon de stad bijdragen aan de bouw van een weeshuis door geld of een geschikt perceel te schenken dan wel ter beschikking te stellen, maar ook door de stadsarchitect het gebouw te laten ontwerpen. In de zeventiende eeuw werd deze methode gekozen om een permanente en krachtige aanwezigheid van het stadsbestuur in Amsterdam tot uitdrukking te brengen. De manifestatie van stedelijke autoriteit en gezag was een factor van belang, zowel in de stad Amsterdam zelf en tegenover andere instellingen van macht en gezag in de nieuw gevormde Republiek der Verenigde Nederlanden, als ten opzichte van andere steden. Voor de ambities van het stadsbestuur waren religieuze instellingen van een andere denominatie uiteraard van veel minder belang. Die zagen zich

Afb. 4 Amsterdam, Herengracht 346, voormalig Collegianten Weeshuis (foto: L. Bosman)

dan ook genoodzaakt om zich te vestigen in de minder voorname delen van de uitbreidingen van de stad Amsterdam en de architectuur van deze weeshuizen is relatief eenvoudig en soms zelfs saai. In de zeventiende en achttiende eeuw werden er tamelijk veel nieuwe weeshuizen gebouwd, wat samen met de weeshuizen die in bestaande panden waren getrokken karakteristiek was voor de gecompliceerde sociale en religieuze verhoudingen die de verschillende niveaus van hiërarchie en religieuze verscheidenheid vertegenwoordigden.

Noten

- ¹ Deze bijdrage is mede gebaseerd op de lezing 'Dutch orphanages as public and as private commissions' gegeven op het "Colloquium Bâtiments publics au XVIe-XVIII siècles II. Les écloes, les universités et les bâtiments des instituts sociaux", Utrecht 13 juni 2008.
- ² J.Th. Engels, *Kinderen van Amsterdam. Burgerweeshuis, Aalmoezeniersweeshuis, Diakonieweeshuis, Sociaal-agogisch Centrum*, Zutphen 1989, 39-41; Anne E.C. McCants, *Civic charity in a golden age:*

- orphan care in early modern Amsterdam*, Urbana etc. 1997, 63-88.
- ³ Vergelijk Jan de Vries & Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995, 763-767.
- ⁴ Joke Spaans, 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie', in: Thimo de Nijs & Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel II, 1572 tot 1795*, Hilversum 2002, 265-273.
- ⁵ C.A. van Swigchem e.a., *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage/Zeist 1984, 47-55; Maarten Prak, *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek*, Nijmegen 2002, 221-242.
- ⁶ Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle/Zeist 2000, 125.
- ⁷ McCants 1997, 203-212.
- ⁸ Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, Tweede stuk, Amsterdam 1765, 276-277, 321, 332-333, 336-339, 341-343, 345-347. Vergelijk Willem Frijhoff & Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-2 Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, Amsterdam 2005, 135, 138-141.
- ⁹ Engels 1989, 26-18.
- ¹⁰ R. Meischke, *Amsterdam Burgerweeshuis*, 's-Gravenhage 1975, 111-140.
- ¹¹ Meischke 1975, 3.
- ¹² R. Meischke, Amsterdam. *Het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gesticht*, 's-Gravenhage 1980, 15-22.
- ¹³ Jaap Evert Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 201.
- ¹⁴ Vergelijk Engels 1989, 34-37.
- ¹⁵ Pieter Vlaardingebroek, *Het stadhuis van Amsterdam. De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot koninklijk paleis en de restauratie*, diss. Universiteit Utrecht 2004, 68-69.
- ¹⁶ Abrahamse 2010, 201. Vgl. Engels 1989, 31-33.
- ¹⁷ *Het aanzien van Amsterdam* (samenst. Boudewijn Bakker & Erik Schmitz), tent. cat. Amsterdam 2007, cat. 25, 154-155.
- ¹⁸ Vergelijk Gea van Essen, 'Daniel Stalpaert (1615-1676) stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676', in: *Bulletin KNOB* 99 (2000), 101-120; Abrahamse 2010, 256.
- ¹⁹ J.J.L.J. Happee, Meiners, Marco Mostert (red.), *De Lutheranen in Amsterdam 1588-1988*, Hilversum 1988, 77-78.
- ²⁰ Meischke 1980, 75-76, 99-101.
- ²¹ Vergelijk Lex Bosman, 'Het 'Hodshon Huis' in Haarlem en het oeuvre van Abraham van der Hart', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 2008*, 61-62; Lex Bosman, 'Van Amsterdam naar Berbice. Koloniale bestuursgebouwen als nieuwe ontwerpopdracht voor Abraham van der Hart', in: *Bulletin KNOB* 107 (2008), 212-213, 221-222.

Architectuur en monument

Arjen Oosterman

Monumentenzorg is geen monumentenzorg meer, maar Behoud van het Cultureel Erfgoed. Architectuur is geen Bouwkunst meer, maar ruimtelijk ingrijpen met een culturele en sociaal-maatschappelijke ambitie en een gecalculeerd vastgoedwaarde effect. Misschien dat een vakgebied als bouwhistorie nog greep heeft op methoden, technieken en ambities, maar van het jonge vakgebied 'geschiedenis van de bouwkunst' kan dat moeilijk beweerd worden. Het heeft zich binnen enkele decennia opgesplitst, verbreed, verschillende keren heruitgevonden; is coalities aangegaan met zulke uiteenlopende disciplines en vakgebieden als sociologie, filosofie, communicatiekunde, systeemtheorie, natuurwetenschappelijke kennisgebieden, techniek, bestuurskunde, economie en nog veel meer. En ondanks al deze dynamiek, in weerwil ook van de opmerkelijke proliferatie van architectuurhistorici in de samenleving – in tijdschriftredacties, commissies, beleidsorganisaties, zelfstandige adviesbureaus en wat al niet – kan het vakgebied met steeds minder overtuigingskracht stellen waarover het gaat en hoe het in de samenleving wil opereren. Het object van onderzoek raakt deels uit zicht en de beschikbare terminologie is ontoereikend om de fenomenen mee te beschrijven, laat staan te duiden.

Neem zoiets overzichtelijks, op het eerste gezicht, als 'monumentenzorg'. In zijn bijdrage aan dit nummer schets Ronald Blijdenstijn de transformaties in denken en doen bij overheid en opleidingen in de omgang met het erfgoed aspect. Er klinkt een lichte zorg in door over de betrokkenheid en effectiviteit van de overheid. Maar het stuk is toch ook een opgewekte weergave van de flexibiliteit van de geëngageerde onderzoeker en wetenschapper, die steeds nieuwe wegen weet te ontdekken en nieuwe strategieën weet te ontwikkelen om die grote en grootse taak van het cultureel erfgoedbehoud te dienen.

Een dominante lijn in de naoorlogse ontwikkelingen is de geleidelijke bevrijding van het als modernistisch te karakteriseren denkkader. Een tweede, mogelijk hiermee samenhangende, lijn is de opschaling van de interventie: van objectenverzameling tot structuurplan.

Het terrein van onderzoek en bescherming werd steeds breder en complexer. Horizontaal en verticaal breidde het terrein dat bestreken moest worden zich reusachtig uit. Van het gebouw

op zich (de parel of diamant) tot het gebouw met bijbehorende terreinen, tot complexen, tot complete omgevingen, tot stadsstructuren en occupatiepatronen, tot de gelaagdheid van historische en landschappelijke onderleggers, tot ... ja tot waar? Waar ligt de grens en hoe inclusief kun je denken? Om tot verantwoorde (beargumenteerde) waardestellingen te komen van al dat erfgoed is al geen sinecure, de bescherming loopt tegen de grenzen aan van wat realiseerbaar is. De nu grotendeels gesloopte Bijlmermeer (niet monumentwaardig, want te jong) is een interessante casus. Een enkele flat is op initiatief van de bewoners behouden als 'Bijlmermuseum', maar als het complex de magische grens van vijftig jaar had bereikt en bescherming ter discussie was gekomen, dan zou alleen een integrale bescherming zin hebben gehad, want de Bijlmer was een samenhangend systeem van gebouwen, infrastructuur, open en gesloten, programma, groen/blauw/rood; een ecologie om het in *newspeak* te stellen, waarin de bescherming van een enkele flat van marginale betekenis zou zijn geweest. Hoe zouden we dit uitzonderlijke, utopische moment uit onze stedenbouwgeschiedenis, dit hoogtepunt van het sociaal-politieke maakbaarheidsdenken, deze sublimatie van een veronderstelde Hollandse volksaard, hoe zouden we daar als monument mee zijn omgegaan? Als een voorbeeld van systeembouw? De Bijlmer is nog als entiteit te begrijpen en een schaalniveau hoger het internationaal gelauwerde Algemeen UitbreidingsPlan van Amsterdam misschien ook nog. Maar met de nu lopende discussie over het verdwijnende veenweidelandschap, het agrarisch productielandschap dat zo lang bepalend is geweest voor het beeld van Nederland, raken we op het hoogste schaalniveau, dat van Parkstad Holland, toch wel in de problemen. Het is niet alleen een kwestie dat de schaal van bescherming de krachten te boven gaat (of te zeer conflicteert met economische, sociale en tegenwoordige ook ecologische belangen), het is evenzeer een kwestie dat het verband met het kunsthistorisch handwerk en het kunsthistorisch begrippenapparaat nog... enige aandacht behoeft.

Als we het terrein van het erfgoedbeheer even verlaten en kort kijken naar het architectuurbeleid, dan zien we een enigszins parallelle ontwikkeling. Die laat zich niet alleen lezen als een lineaire reeks van voortschrijdend inzicht, met de onderliggende *loop back* karakteristiek van actie – effect – feedback,

Als na Purmer en Beemster in de nabije toekomst ook de IJsselmeerpolders worden voorgedragen voor de UNESCO werelderfgoedlijst, hoe ziet de redegevende omschrijving er dan uit? Zou Nederland als kunstwerk eigenlijk niet in zijn geheel bescherming en registratie behoeven? Als we polders bestuderen als ontwerp en bouwwerk, zouden de Palmen van Dubai dan niet betrokken moeten worden in de interpretatie van hun culturele werking en aanwezigheid?

herziene actie – effect – feedback, enzovoorts, maar ook als een reeks van achtereenvolgende pogingen met een vlucht voorwaarts een tekort aan greep of effectiviteit te lijf te gaan. Op het moment dat beleidsontwikkeling in de Nederlandse volkshuisvestings- en architectuurpolitiek in haar tegenstrijdigheden dreigde te verzanden en het begrip ‘kwaliteit’ geen organiserende kracht meer had, werd met het begrip ‘integraal’ of ‘integraliteit’ de lat een verdieping hoger gelegd, in de hoop hiermee het antagonisme tussen vakspecialisaties te overstijgen. Bij ‘integraal’ hoorde ook het begrip ‘sturen op hoofdlijnen’, wat zich al snel vertaalde in het door de overheid afstoten van taken (of andersom: de ontwikkeling die al aan de gang was, kon zo goed verkocht worden als een positieve keuze voor een wenselijk beleid, en zo de financiële argumentatie op de achtergrond dringen). We zien dit niet alleen in achtereenvolgende architectuurnota’s, maar ook in het erfgoedbeleid.

De dubbelfiguur van het afstoten of uitbesteden van taken en het op steeds hoger schaalniveau en in steeds grotere samenhangen organiseren van het cultuurbehoud dekt een wezenlijk dilemma af. Want bij elke ontwikkeling is er, analoog aan het avantgarde model, niet alleen sprake van een gevaar of vijand en een oplossing of held, maar ook van een angstbeeld. In de wereld van het cultuurbehoud heet het angstbeeld ‘cultuurrelativisme’. We moeten niet alleen de glorie van de koopmansstad beschermen, maar ook de realiteit van de slavenmaatschappij, we moeten niet alleen de topuitingen van kunstproductie beschermen, maar ook de realisaties van en voor het gewone volk. We moeten niet alleen de museale collecties als uitgangspunt van kwaliteit en waarde nemen, maar ook de waardering van het volk, de populaire stem. En dan heb ik het facet multiculturaliteit nog maar even ongenoemd gelaten. Kortom: we kunnen blijkbaar niet meer uitgaan van het complex van elite, smaak en productie, maar dienen de identificatie van een ieder met de materiële productie tot grondslag voor een stimulerings-, selectie-, en beschermingsbeleid te nemen. Het moge duidelijk zijn dat alleen zeer abstracte begrippen nog in staat zijn de onmogelijkheid hiervan aan het zicht te onttrekken.

De consequenties voor de architectuurgeschiedenis zijn onoverzichtelijk, maar één ontwikkeling tendeert naar een hereniging van lang gescheiden velden, die van monument en ontwerp.

Hoewel de omgang met de bestaande voorraad een steeds belangrijker onderdeel van het takenpakket van de architect wordt, is de theorie-ontwikkeling en opleiding lang en eigenlijk nog steeds grotendeels gevangen in de waterscheiding tussen de domeinen ‘nieuw’ en ‘bestaand’. Dat heeft veel, zo niet alles te maken met de breuk die met het modernisme (sommigen zeggen de *Verlichting*) geforceerd is ten opzichte van het erfgoed. Alleen de toekomst kon nog richtinggevend zijn, het verleden was overwegend ballast, soms charmant relict of afzonderlijk kunstwerk zonder consequenties voor de bouwpraktijk. Hoewel het ontwerpgeheugen altijd een rol is blijven spelen in de vakuitoefening, zelfs in de meest radicale functionalistische perioden, beperkte de bestudering van het

verleden aan ontwerpopleidingen en in de ontwerppraktijk zich hoofdzakelijk tot ontwerp oplossingen, tot de geschiedenis van het ontwerp als een voortschrijdend en toekomstgericht fenomeen. Inmiddels worden er pogingen ondernomen het (her)gebruik en de (her)interpretatie van de bestaande voorraad als een wezenlijk onderdeel van het ontwerpvak te beschouwen en een plek te geven aan de ontwerpopleiding. ©MIT aan de TU Delft is een voorbeeld. Dat levert interessante perspectieven op voor de convergentie van monumentenzorg en restauratie enerzijds en het architectonisch ontwerp anderzijds. Een meer dynamische omgang met erfgoed wordt al langer bepleit. Bijvoorbeeld met het Belvedere-programma, dat van de nood (integrale bescherming van ‘het erfgoed’ is niet doenlijk, terwijl transformatie en vernietiging in rap tempo voortgaan) een deugd probeerde te maken door tenminste historische dimensies een serieuze rol te laten spelen in afwegingen en ontwerpbeslissingen. Over het succes van die strategie valt veel te zeggen, maar hier telt vooral de inzet van die oefening. Misschien kunnen dit soort ervaringen en ontwikkelingen een aanzet vormen voor het overbruggen of zelfs dichten van de kloof die gaapt tussen erfgoed en architectuur, tussen monumentenzorg en architectuurgeschiedenis. Neem het opvallende verschijnsel dat bureaus en individuele architecten met meerdere werken op de rijksmonumentenlijst vertegenwoordigd kunnen zijn, maar in de architectuurhistorische overzichten vooralsnog geen vermelding blijken te verdienen. Dit suggereert toch verschillende sets van kwaliteit en waardestelling. Of hoe, ook op het kleine schaalniveau van het individuele gebouw, ‘pastiche’ (bijvoorbeeld de ‘Van Houtenpanden’ in Amsterdam, nieuw ontworpen grachtengevels die in de jaren ’30 met gebruikmaking van historische bouwfragmenten gaten in de gevelrij invulden) en, actueler, ‘retro’ op gespannen voet staan met het oorspronkelijkheidscriterium dat een bepalend aspect is in onze culturele waardestelling.

Dit alles vormt een forse uitdaging aan de opleiding van architectuurhistorici en de ontwikkeling van het onderzoek. Maar daar komt nog één speelveld bij. Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg hebben zich in verschillende volgorde altijd bezig gehouden met ‘theorieën, ontwerpen en gebouwen’, met het snijpunt van een intellectuele en een materiële cultuur. Maar daar komt nu een virtuele cultuur bij, waar architectuur en ontwerp, maar ook monumentenzorg aan de orde zijn. De architect wordt wel aangeduid als de laatste ‘homo universalis’ in onze cultuur en samenleving, maar van de hedendaagse architectuurhistoricus kan nauwelijks minder geëist worden.

PUBLICATIES

Strijd om de Stad, 40x omstreden architectuur, tentoonstelling in het Nederlands Architectuurinstituut Rotterdam, 19 februari t/m 16 mei 2010

Een presentatie die alweer voorbij is en geen neerslag kent in de vorm van een catalogus lijkt te vluchtig om hier te bespreken. Het gaat om een historische tentoonstelling die enerzijds laat zien wat zich in het NAI bevindt en anderzijds op bijzondere, interactieve wijze de discussie aangaat met de bezoeker. In een entourage met steigers, een soort bouwplaats, zijn op verschillende niveaus totaal veertig hoekjes ingericht met al-dan-niet gerealiseerde plannen van weleer. Aan de hand van originele ontwerpen en maquettes en voorzien van een toelichting wordt alsnog het oordeel van de beschouwer gevraagd: verdient dit plan uitvoering of niet? Een digitale teller houdt de stand bij, positief of negatief. Het gaat niet om actuele projecten want de werkelijkheid speelde zich dertig of zestig jaar geleden af, maar om de keuze het betreffende project alsnog in de nieuwe vaste opstelling 'Stad van Nederland' in het NAI op te nemen. De toelichting lijkt de keuze al enigszins te hebben voorgeprogrammeerd, maar toch mag men zelf oordelen over veertig grootschalige, modernistische plannen voor de stad. Die stad is vooral de randstad met enkele uitstapjes naar Tilburg en Almere. De strijd om de stad speelde zich echter ook af in Helmond, Oldenzaal of Leeuwarden, maar deze steden voldoen kennelijk niet aan de ambities van het instituut: "Veertig keer ophef over architectuur; over burgers die werden genegeerd, architecten die werden geschoffeerd, over eigenzinnige projectontwikkelaars en ijdele burgemeesters. Maar het laatste woord is aan het publiek. Nu in het NAI: de 40 meest omstreden ontwerpen uit de grootste architectuurcollectie ter wereld".

Op de dag van de opening tekenden zich reeds waardering en afkeur van het (deskundige) publiek af. Het in 1926 voltooide hoofdkantoor van de Nederlandse Handelsmaatschappij van K.C. de Bazel was een forse ingreep in oud Amsterdam maar kan desondanks op ruime sympathie rekenen. Misschien zou die minder worden door in te zoomen op wat er verloren ging. Het Utrechtse Hoog Catharijne, dat in diverse fasen gedurende het derde kwart van de 20^e eeuw tot uitvoering kwam, staat duidelijk in de min, waarschijnlijk ook omdat men beelden toont van het fraaie Jugendstilpand De Utrecht dat moest wijken. Zwaar negatief oordeelt men over de Tilburgse Koningswei van W.J. van der Jagt en Van den Broek & Bakema (1964-1980), door Arjen Oosterman in *Archis* (1993) 'een worsteling' genoemd. Stel je voor dat Carel nu Charles Weeber de tentoonstelling bezoekt, dan zou hij duizend keer op de plusknop rammen ten gunste van zijn Zwarte Madonna in Den Haag (1985) die in 2007 werd gesloopt. Tevergeefs deed hij een beroep op monumentenzorg – niet oud genoeg – maar monumentenzorg bracht wel een representatief stuk van de gevel in veiligheid. Misschien valt de Zwarte Madonna ooit de eer van herbouw te beurt, zoals café-restaurant De Unie van J.J.P. Oud uit 1925 dat onder zijn leiding en met instemming van het NAI-publiek in Rotterdam herrees in 1985, vijfenveertig jaar na de definitieve verwoesting door de Tweede Wereldoorlog.

De oorlog was in diverse steden zowel aanleiding als alibi voor vernieuwing: "De spanning tussen de stuwung van het leven en de traagheid van den weerstand van de steen was door het bombardement, de brand en het puinruimen opgeheven"... "De wederopbouw in Rotterdam werd niet het weder bouwen van de vernietigde binnenstad, zoals bijvoorbeeld in Warschau, maar het weder bouwen aan één van de modernste steden van Europa. Een doelstelling die door de gemeente ook voor het bombardement al was beleden" (Rob Dettingmeijer, *Open Stad* 1988). Weliswaar op kleinere schaal wordt in Rotterdam intussen ook gereconstrueerd, denk aan De Unie, de huizen op de Maastunnel en het ijzeren skelet van de Delftse

Poort. Het is net of het onderscheid tussen gaspedaal en rem daar zoek is, maar dan toch ten gunste van de vooruitgang. Dat weder opbouwen is merkwaardig als men elders in de stad sloop, bijvoorbeeld het Centraal Station, een ontwerp van Sybold van Ravesteyn uit 1952. In tegenstelling tot de ongenaakbare lachspiegels er tegenover, was dit station symbool van Rotterdamse ruimhartigheid en ontvankelijkheid dankzij zijn concave voorgevel en conische hal met getrapte gewelven die leidden naar de loketten. Een rustpunt en veilige haven aan de rand van een dolgedraaide stad. De unieke vlindervormige perronoverkappingen zijn gelukkig wel blijven staan, maar waarom niet het hele station op creatieve wijze aangepast aan de eisen van de tijd, zoals in Antwerpen en Amsterdam?

Het Centraal Station van Rotterdam was een 'autonoom gebouw' en wellicht een beperkende 'sta in de weg'. Dit doet denken aan de zinloze afbraak van diverse 'kroonjuwelen' in een verder verleden. Het waren vrijstaande, autonome gebouwen die technisch gezien nog in een goede staat verkeerden, bijvoorbeeld het Huygenshuis in Den Haag, de Westerhal in Amsterdam of het Van Dishoeckhuis te Vlissingen. Vooruitlopend op een nimmer gerealiseerde uitbreiding van scheepswerf 'De Schelde' werd het Van Dishoeckhuis in Vlissingen (onder strenge voorwaarden) alvast gesloopt en de afkomende onderdelen versjacherd. De goedbedoelde pogingen tot wederopbouw zijn onrealistisch en zinloos: een eenmaal gesloopt gebouw kan bezwaarlijk een monument genoemd worden. De strijd om de stad speelt zich in een eerder stadium af; de deskundigen en het publiek hebben doorgaans het nakijken en de verontwaardiging is (achteraf) groot. Economische motieven geven vaak de doorslag maar (achteraf gezien) had zwaarder ingezet moeten worden op cultuurhistorie. Daar worden architectuur- en bouwhistorici te weinig op getraind, laat staan op de sociologie of psychologie van een plek of gebouw. In Utrecht stond men in de jaren '70 overigens wel open voor die benadering, denkend aan de colleges van Wessel Reinink en Rob Dettingmeijer.

Optimistisch geredeneerd zijn behoud en moderniteit wel verenigbaar: 'behoud door ontwikkeling', transformatie en zorgvuldigheid volgens het model @MIT van de TU Delft. In de toelichting op de Strijd om de Stad vraagt men zich af: "Wie heeft het in die stad voor het zeggen? De eigenzinnige architect, of toch de gekozen gemeenteraad? De projectontwikkelaar met een flinke zak geld of de buurtbewoner met zijn recht op inspraak? De belangorganisatie of de winkeliersvereniging?" Deze vraagstelling suggereert dat het om actuele discussies zou gaan, maar de Strijd om de Stad is – hoe aardig dan ook – een onbelast retrospectief. Dat stemmen is grappig en zegt iets over de smaak van de bezoekers, maar dient geen enkel doel buiten de veilige muren van het NAI. Waarom aan de Strijd om de Stad niet een paar actuele, omstreden projecten toegevoegd? Nieuwbouwplannen voor een moskee of winkelcentrum in een bestaande buurt, in plaats van de parallelle tentoonstelling over nieuwbouw 'Architectuur als noodzaak'. Inderdaad: brood op de plank in crisistijd! In tegenstelling tot de overheid, de deskundigen en de buurtbewoners is de projectontwikkelaar tegenwoordig meestal de initiatiefnemer. Hij heeft een goeie neus voor aantrekkelijke locaties en dringt aan op maximaal rendement dat met nieuwbouw – al dan niet historiserend – sneller te realiseren is dan met herstel van onvoorspelbare 'oude zoi'. Onderzoekend ontwerpen, oog hebben voor wat er staat in plaats van wat er moet komen, is niet vanzelfsprekend in de opleiding van de architect. In de praktijk worden doorgaans alleen de wettelijke grenzen van bescherming gerespecteerd en is de rest vogelvrij en daarmee potentieel strijdtoneel. We zijn in Nederland nog ver af van een stelsel dat recht doet aan onbekende en onbenoemde historische waarden, hoewel indicatieve kaarten voor bouwhistorie en archeologie in ontwikkeling zijn. Deze kunnen worden beschouwd als de grootste verbetering van de monumentenzorg sinds de invoering van het beschermde stadsgezicht.

Dirk J. de Vries

Marinke Steenhuis, **Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)**. Rotterdam (NAi Uitgevers) 2007, 512 p., ISBN 9789056626204, € 49,50.

De stedenbouwkundige P. Verhagen is in architectuurhistorische kring vooral bekend door zijn associatie in het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok. Daarbij wordt om een of andere reden altijd stilzwijgend aangenomen dat Granpré Molière de werkelijk creatieve geest was binnen dit bureau. Uit dit boek blijkt dat zijn bijdrage eigenlijk heel bescheiden is geweest. Bovendien vertrok hij al in 1924 naar Delft om hoogleraar te worden. Pas daarna heeft Verhagen het bureau ontwikkeld tot een toonaangevend stedenbouwkundig instituut. Maar zijn belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de Nederlandse stedenbouw is altijd onderbelicht gebleven. Daarbij speelt ook een rol dat Nederlandse historici tot voor kort uitsluitend belangstelling toonden voor ontwerpers die tot de Moderne Beweging behoorden.

Steenhuis wijdt daar enige kribbige opmerkingen aan, waarbij met name het in haar ogen overschatten Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam als pars pro toto dient. In grote lijnen heeft zij gelijk, maar het zou verstandig zijn geweest om dit probleem minder terloops af te doen.

Om te beginnen is het niet zo dat de vermeende wetenschappelijke basis van het Amsterdamse AUP heeft geleid tot een hoge status in de vakliteratuur. Belangrijker is dat het ontwerp daadwerkelijk werd uitgevoerd, en dat kon alleen maar in een stad met een almachtig grondbedrijf en een uitgesproken sociaaldemocratisch gemeentebestuur. Het is vervolgens nog maar zeer de vraag of dit stedenbouwkundig ontwerp ook buiten het vaderland aandacht had gekregen zonder de internationale faam van de ontwerper, C. van Eesteren. Van Eesteren was al beroemd toen hij in 1929 als stedenbouwkundige bij de gemeente Amsterdam ging werken. Na de oorlog was die roem tanende, zoniet geheel verbleekt, maar terwijl de Stijlbeweging dankzij het Engelstalige proefschrift van H.L.C. Jaffé een glorieuze comeback beleefde in de jaren vijftig, begon ook de ster van Van Eesteren weer te rijzen. De maquettes die hij samen met Van Doesburg had gemaakt in Parijs werden eindelijk echt wereldberoemd. Dit beviel hem niet altijd, 'oh', zei hij dan geïrriteerd, 'hebben jullie het weer over die huisjes'. Maar tegelijkertijd was Van Eesteren slim genoeg om van al die belangstelling te profiteren en het AUP, dat hij beschouwde als zijn levenswerk, bij elke gelegenheid voor het voetlicht te brengen.

De vergelijking tussen Verhagen en Van Eesteren gaat ook in andere opzichten mank. Verhagen was afkomstig uit een milieu van patriciërs. Dat zal hem ongetwijfeld van pas zijn gekomen gedurende de jaren waarin zijn belangrijkste opdrachtgevers, burgemeesters van kleine gemeenten, ook nog afkomstig waren uit de betere kringen. Hij werd van huis uit gestimuleerd om nieuwsgierig te zijn naar geschiedenis en cultuur en had van jongs af aan een grote belangstelling voor het Nederlandse landschap. Verhagen was een echte natuurliefhebber en kende het rijke cultuurlandschap van de lage landen als weinig anderen. Daarbij moet bedacht worden dat hij geboren was in 1882. Het is anno 2009 moeilijk voorstelbaar, maar rond 1900 was Nederland nog vrijwel onbedorven. Verhagen groeide op in het lege land dat Auke van der Woud heeft beschreven in zijn proefschrift. Toen hij volwassen was waren de grote stadsuitbreidingen van de negentiende eeuw al gerealiseerd en de industrialisatie begon op gang te komen. Dat was voor hem een beslissende ervaring. Hij zag hoe de harmonie tussen stad en land, die zo karakteristiek was voor het zeventiende-eeuwse stedenland, verloren ging. Zijn visie op de stedenbouw werd gedomineerd door de gedachte dat die eenheid hersteld moest worden. Steenhuis heeft dat expliciet aangegeven in de titel van het proefschrift: *Stedenbouw in het landschap*.

De vader van Van Eesteren had een aannemersbedrijf in Alblasserdam, een industriedorp onder de rook van Rotterdam. W. Kromhout, docent op de Academie in Rotterdam, leerde diens zoon dat bouwkunst meer te bieden heeft dan de aannemerij. Van Eesteren junior was geboren in 1897 en raakte begin jaren twintig als jonge man met weinig culturele bagage via Van Doesburg betrokken bij de Europese avant-garde. Dat was een fascinerende

wereld waarin het grootstedse leven in de moderne metropolen Berlijn en Parijs een belangrijke rol speelde. Hij hield, als geëmancipeerde dorpsjongen, meer van de stad dan van het landschap. Zijn vroege werk getuigt van een fascinatie voor de dynamiek van het zakencentrum, in het hart van de metropool. De belangstelling voor het landschap rond de stad kwam pas later, onder invloed van collega's en vakliteratuur. Van Eesteren heeft zodoende altijd een geheel andere visie gehad op het stedenbouwkundig ontwerp dan Verhagen.

Ook het leeftijdsverschil moet niet onderschat worden, Verhagen behoorde eigenlijk tot een andere generatie. Toen hij een jonge en ambitieuze ontwerper was, vormde de tuinstadbeweging de voorhoede in de stedenbouw. Raymond Unwin publiceerde *Town Planning in Practice* in 1909, en Verhagen moet diep onder de indruk zijn geweest van dit nog altijd buitengewoon leerzame boek over stedenbouw. Van Eesteren koesterde juist een emotionele afkeer jegens de tuinstadbeweging. Het werk van Dudok in Hilversum getuigde in zijn ogen van een benepen burgerlijke mentaliteit en ook het nog altijd geliefde door Granpré-Molière en Verhagen grotendeels ontwikkelde Tuindorp Vreewijk in Rotterdam kon de goedkeuring van de Nieuwe Bouwers niet verwerven. Natuurlijk was dit ondoordacht, maar het zou voor een goed begrip van de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw nuttig zijn om deze controverse nog eens goed te onderzoeken. Auke van der Woud heeft alweer lang geleden betoogd dat de CIAM eigenlijk niets nieuws te bieden hadden in de stedenbouw. Wat betreft het stedenbouwkundig onderzoek was dat zeker waar. Maar de CIAM introduceerden wel een nieuwe vorm van stedelijke bebouwing, de strokenbouw. Zelfs Verhagen heeft zich na de oorlog geconformeerd aan deze breuk met het traditionele stratenplan van de stad. Het is anno 2009 niet moeilijk om vraagtekens te plaatsen bij dit experiment in de stedenbouw. De 'rue corridor', zoals Le Corbusier het smalend noemde, heeft niet alleen nadelen. Hedendaagse ontwerpers en stadsmensen zijn juist weer erg gecharmeerd van de overzichtelijke stedelijke ruimte die straten en pleinen bieden. Verhagen en Van Eesteren hebben beiden veel invloed gehad op de ontwikkeling van de Nederlandse stedenbouw. Het gaat niet om de vraag wie van de twee gelijk had, de stedenbouw wordt niet gedomineerd door artiesten. De toon wordt gezet door maatschappelijke ontwikkelingen. Dat maakt deze uithoek van de kunstgeschiedenis juist zo interessant.

De inhoudsopgave geeft goed weer wat het boek te bieden heeft. Haastige lezers kunnen trefzeker hun keuze maken. Tussen 1905 en 1913 verwierf hij zich een solide reputatie als stedenbouwkundig ontwerper met werk voor diverse gemeenten. Het ging daarbij altijd om betrekkelijk eenvoudige uitbreidingsplannen. Dit eerste hoofdstuk geeft een goed beeld van de toenmalige stand van zaken in de Nederlandse stedenbouw. Verhagen leverde altijd werk van bovengemiddeld niveau. Steenhuis maakt geen vergelijking met het beroerde niveau dat toen gangbaar was. Zelfs nog in de jaren '20 werden in ons land stratenplannen getekend die zich nauwelijks onderscheidden van de meest ordinare grondspeculatie uit de negentiende eeuw. Verhagen liet zien dat het beter kon. Het uitbreidingsplan voor Schagen uit 1912 vormt een goed voorbeeld. Het betreft een bescheiden uitbreiding voor een dorp, maar hij schroomde niet om ook hier de meest geavanceerde stedenbouwkundige opvattingen te introduceren. Raymond Unwin zelf had het niet beter kunnen doen. Dit bleef niet onopgemerkt en de ster van Verhagen begon te rijzen.

Na deze jaren als zelfstandig ontwerper volgde een aanstelling in Rotterdam. Verhagen ontwierp tussen 1913 en 1916 diverse befaamde Rotterdamse wijken, zoals Crooswijk, Spangen, Tusschendijken en Beukelsdijk, met het Mathenesserplein. Dit laatste ontwerp, afgebeeld op pagina 109, laat goed zien hoe hij onder moeilijke omstandigheden een radicale breuk wist te forceren met het aangrenzende verkavelingsplan uit een eerdere periode. Treurig genoeg wordt Crooswijk nu gesloopt. De belangrijkste opgave die zich in deze jaren aandeed was de uitbreiding op de linker Maasoever. Een zo omvangrijke opgave was voor de toenmalige stedenbouw eigenlijk nog

teveel. Zonder een goed programma van eisen als leidraad kon de ontwerper weinig anders doen dan een meer of minder artistieke verkaveling verzinnen voor een zee van bouwblokken. Ook Verhagen tekende in 1914 een dergelijke oplossing. Rotterdam Zuid zou nog lange tijd een punt van discussie blijven, maar met Vreewijk diende zich al vroeg een unieke mogelijkheid aan om althans een deel van dit toekomstige Rotterdam met behulp van een bijzondere opdrachtgever te realiseren.

In de zomer van 1913 werd de N.V. Eerste Rotterdamsch Tuindorp opgericht door een aantal grote Rotterdamse ondernemers. De plannen voor Vreewijk kregen vervolgens al snel gestalte. Aanvankelijk was ook H.P. Berlage daarbij betrokken als stedenbouwkundige, maar zijn contract met mevrouw Kröller-Müller maakte het hem onmogelijk om de opdracht nader uit te werken. Zo ontstond het bureau van Granpré Molière en Verhagen. Beiden waren ambtenaar bij de gemeente Rotterdam en zagen een ideale opdracht die zij graag zelfstandig wilden aanvaarden. Verhagen vond dat overigens nog een heel waagstuk. Die oplossing werd ook ruimhartig aanbevolen door Berlage bij de opdrachtgever. Kok, ook ambtenaar bij de gemeente Rotterdam, zou zich in 1919 bij het tweetal aansluiten. Zo ontstond de merkwaardige situatie dat drie voormalige ambtenaren met een eigen bureau hun voormalige werkgever gingen adviseren.

De plannen voor de eerste fase van Vreewijk waren in januari 1916 gereed. Deze ideale tuinstad zou het bureau internationale bekendheid opleveren. Toonaangevende ontwerpers uit de Europese stedenbouw, onder wie Bruno Taut, kwamen kijken in Rotterdam. Daarom is het onbegrijpelijk dat Vreewijk anno 2009 met sloop bedreigd wordt. Dit ontwerp van Granpré Molière en Verhagen kan zonder enige twijfel beschouwd worden als een mijlpaal in de geschiedenis van de volkshuisvesting. De Nederlandse monumentenzorg weet zich echter nog steeds geen raad met de massawoningbouw uit de twintigste eeuw. Na Vreewijk heeft het bureau nog veel ander werk voor Rotterdam gedaan, waarbij vooral de Kralingse Plas genoemd moet worden. Hier ontstond het eerste moderne stadspark van Nederland, een stedelijk recreatielandschap. Verhagen heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het gedachtegoed voor dit ontwerp. Zijn belangstelling voor het Nederlandse cultuurlandschap maakte hem zo tot een van de grondleggers van de hedendaagse landschapsarchitectuur. Later zou hij met de Noordoost Polder en het herstelplan voor Walcheren de koers van deze discipline nog nader bepalen.

Na de Rotterdamse episode besteedt Steenhuis in een afzonderlijk hoofdstuk aandacht aan de rol die Verhagen in de Stedenbouwkundige Raad heeft gespeeld. De betekenis van deze Raad, een onderdeel van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, voor de ontwikkeling van de Nederlandse stad in de twintigste eeuw kan moeilijk overschat worden. Tijdens de jaren '20 had het Instituut een beslissende invloed op de Nederlandse stedenbouw, mooi beschreven door Peter de Ruijter in zijn proefschrift *Voor Volkshuisvesting en stedenbouw* (1987). Ook het ontstaan van het Amsterdamse AUP werd uiteraard met constructieve kritiek gevolgd door de Stedenbouwkundige Raad. Het is bepaald niet overdreven om te stellen dat het programma van eisen voor dit ontwerp al in 1926 in grote lijnen bepaald werd door leden van de Raad. Verhagen was daar niet direct bij betrokken, maar juist hieruit blijkt dat het AUP eigenlijk helemaal geen buitenbeentje was. Steenhuis doet niets met dit gegeven en laat zodoende een kans liggen om aan te tonen dat Verhagen en Van Eesteren veel met elkaar gemeen hadden. Natuurlijk kenden zij elkaar en Van Eesteren koesterde een waardering voor zijn collega die hij moeilijk onder woorden kon brengen. In zijn ogen was Verhagen een wat ondoorgrondelijke maar tegelijkertijd fascinerende figuur.

Het boek eindigt, onvermijdelijk, met de oorlog en de Wederopbouw. Verhagen is in 1950 overleden, veel te jong, vond Van Eesteren. Zijn werk in het zwaar beschadigde Middelburg heeft Verhagen aan het eind van zijn leven nog veel negatieve kritiek opgeleverd. In progressieve kring vond men zijn Wederopbouwplan veel te behoudend. Voor degenen die nu de moeite

nemen om deze stad te bezoeken, is die kritiek volkomen onbegrijpelijk. Middelburg is een van de hoogtepunten van naoorlogs herstel. De stad bewijst dat reconstructie met passende architectuur resulteert in een aangenaam stadsbeeld dat ook een halve eeuw later hoog gewaardeerd wordt door argeloze bezoekers. Het ooit zo moderne centrum van Rotterdam is inmiddels hopeloos verouderd, terwijl Middelburg wat patina heeft gekregen en nog mooier is geworden.

Marinke Steenhuis heeft een prachtig proefschrift geschreven over een bijzondere stedenbouwkundige en dit proefschrift komt op het juiste moment. De Nederlandse stedenbouw verkeert in een crisis. Crooswijk wordt afgebroken, Vreewijk misschien ook wel, de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam moeten plaats maken voor een schaalloze brei van modieuze architectuur. Wat blijft, zijn ironisch genoeg de oude binnensteden, het Middelburg van Verhagen, en de historische handelsmetropool Amsterdam, als onderdeel van het AUP. Na alle experimenten in de stedenbouw blijkt eigenlijk dat het idee van de Hollandse stad niet verbeterd kan worden.

Het boek is niet alleen erg dik maar ook loodzwaar en vereist met twee brede kolommen tekst enig doorzettingsvermogen. De illustraties zijn schitterend maar de tekst is moeilijk leesbaar. Dat is jammer, vooral voor de oudere lezer die zich heel erg moet inspannen. De voetnoten, waarvoor een vergrootglas vereist is, beperken het zoekwerk, maar niet zoals de voetnoten van weleer, want het zijn geen volledige noten. Steenhuis heeft een belangrijk hoofdstuk toegevoegd aan de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw, maar alleen de doorzetters zullen er werkelijk volledig kennis van nemen. Het is te hopen dat ontwerpers in elk geval de moeite zullen doen om aandachtig naar de ontwerpen van Verhagen te kijken. Het heeft veel moeite gekost om dit overzicht bijeen te brengen, het archief van het bureau is namelijk verloren gegaan in de meidagen van 1940. Het door Steenhuis gereconstrueerde oeuvre van Verhagen is zodoende ook een monument van kunsthistorisch onderzoek.

Vincent van Rossem

Hans Ibelings, Vincent van Rossem, **De nieuwe traditie / The New Tradition. Continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur**, Amsterdam (SUN) 2009, 270 p., ISBN 9789085066927, € 34,50

Het chic opgemaakte boek over de *Nieuwe traditie, continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur* zet hoog in. Dat blijkt niet alleen uit het formaat, de tweetaligheid (Nederlands/Engels), de glanzende harde kaften en mooie kleurafbeeldingen, maar ook uit de tekst op het achterplat: "Dit boek is een eerste ijkpunt in de heroriëntatie die zich begint af te tekenen, zowel in het architectuurhistorisch denken als in de bouwpraktijk". Centraal staat een krachtig pleidooi voor herwaardering van herbergzaamheid en een terugkeer van geschiedenis in de architectenopleiding. Het boek is opgebouwd uit heel verschillende delen. Het eerste deel bevat vijf bespiegelingen van Hans Ibelings over het wonen en de woonomgeving, van 'thuis' via buurt, dorp en stad naar landschap, telkens gelardeerd met een kleurrijk katern met recente woningbouwprojecten in de private sector. Het tweede deel bevat een essay van Vincent van Rossem onder de titel 'Van alle tijden'. Tot slot volgt een korte beschouwing van Ibelings over de rol van de geschiedenis als inleiding op een chronologische reeks van 'traditionele' ontwerpen, die tussen 1911 en 2005 zijn gemaakt voor individuele gebouwen en wijken. De reeks gebouwen en wijken aan het eind zijn niet alle uitgevoerd (bijvoorbeeld het uitbreidingsplan voor Den Bosch van Verhagen, Kuiper en Gouwewet uit 1942 of het prijsvraagontwerp van Jo Coenen voor de bebouwing van het Weena te Rotterdam uit 1977). Ook zijn diverse projecten opgenomen die inmiddels zijn gesloopt, zoals de Hoge Raad (in oorsprong door Willem Rose, 1851, verbouwd in 1939 door Kees Bremer) en het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

van Gijsbert Friedhoff en Mart Bolten, beide te Den Haag en de stations van Sybold van Ravesteyn te Gouda en Den Bosch. Van Rossems bijdrage bestaat uit een kritische bloemlezing van de 20ste-eeuwse historiografie over moderne architectuur en stedenbouw, met uitstapjes naar diverse Europese landen. Zijn essay is heel anders van toon en diepgang dan de losse hoofdstukken van Ibelings, maar zet eveneens aan tot meer discussie over de toekomst van de Nederlandse woningbouw en de rol van traditie. Sinds zijn artikel over Het andere modernisme: traditionalistische architectuur in Nederland 1900-1960' in *Archis* 1988 nr. 6, heeft Ibelings een persoonlijke en soms onverwachte kijk ontwikkeld op de 20ste-eeuwse (steden)bouwkunst in ons land. Zijn boekje over *Onmoderne architectuur: hedendaagse traditionalisme in Nederland* uit 2004 en andere publicaties getuigen van brede veldkennis en van moed om van geijkte paden af te wijken. Daarom roept deze nieuwe pretentieuze uitgave nieuwsgierigheid op naar zijn visie op de afgebeelde werken van onder andere Mulleners + Mulleners, Soeters Van Eldonk, Molenaar & Van Winden, Krier Kohl, Scala, Diederik Six, Haver Droeze, Friso Woudstra en Bedaux de Brouwer. Het is verbazend, maar die visie verwoordt Ibelings niet en evenmin geeft hij uitleg over zijn keuze of een toelichting op de afgebeelde projecten. Vergeefs zal de lezer zoeken naar een definitie van het begrip 'nieuwe traditie': hoe moet die worden verstaan, wat is er nieuw aan, hoe kon die doorbreken en wat zijn de achterliggende ideeën van de betrokken architecten? Voor een boek dat een ijkpunt wil zijn, is het een vreemd gemis dat die vragen niet gesteld worden en daarom vrijwel onbeantwoord blijven.

Dat gemis wordt deels goedge maakt door Ibelings' prettig leesbare en relevante overpeinzingen over het wonen en je ergens thuis voelen. Zijn pleidooi voor verbondenheid, met traditie (wat het ook maar is) en omgeving, is belangrijk omdat hij harmonie als leidraad neemt en maant tot meer voorzichtigheid en meer terughoudendheid in de omgang met wat er is. Hij signaleert dat de ongebreidelde bouwwoede van de laatste decennia veel schade heeft toegebracht aan het delicate bouwwerk van dorpen, steden en landschappen dat in de loop der eeuwen is gegroeid en een vertrouwdeheid gaf die nu verloren is gegaan. Als remedie tegen de forse groeistuipen noemt hij kortweg het dichten van gaten en het leren van de geschiedenis. Kennelijk ziet hij de afgebeelde projecten – die variëren van binnenstedelijke invullingen tot Vinexwijken en zelfs een in aanbouw zijnde moskee – als leerzame voorbeelden. Maar zijn keuze vraagt wel om een nadere verklaring van de relatie met de Nederlandse bouwtraditie.

In het hoofdstuk over landschap doet Ibelings een oproep aan de ontwerpers om de veranderingen niet groter te maken maar aansluiting te zoeken bij het bestaande – harmonie en continuïteit in plaats van geïsoleerde fragmenten te produceren. Over recente traditie-omarmende trends als New Urbanism in Amerika spreekt de auteur nauwelijks. Evenmin staat hij stil bij het belang van een *onbebouwd* cultuurlandschap, een creatieve benadering van leegstand en herbestemming en nieuwe opgaven van ruimtelijke ordening en de rol van de monumentenzorg. Het boek lijkt zo impliciet een rechtvaardiging voor de almaar verder uitdijende particuliere woningbouw, al is er veel aanleiding om kritische kanttekeningen te plaatsen bij deze nieuwe groei.

Het essay van Van Rossem sluit meer aan op diens eigen monografie over de *Stadsbouwkunst* (1996), gewijd aan het masterplan van Rob Krier voor De Resident in Den Haag, dan op Ibelings' beschouwingen. Zo schrijft Van Rossem dat buitenlandse architecten nodig waren om de radicale breuk, die door toedoen van de modernisten was ontstaan in stad en architectuuronderwijs, te herstellen. Zijn nieuwe inzichten klinken scherp door in een naar alle kanten uitwaaiende literatuurkritiek en historische illustraties van al dan niet uitgevoerde ontwerpen. Hij heeft het over een 'vergeten hoofdstroom' van niet-modernistische architectuur en 'vergeten boeken', die in de teleologische geschiedschrijving van de triomf van het modernisme door Nikolaus Pevsner en Sigfried Giedeon ontbreken. Echt vergeten waren de traditionele stromingen niet, zij kwamen alleen minder aan bod in de architectuurhandboeken omdat die meer gericht waren op vernieuwing dan op continuïteit. Terecht wijst Van

Rossem erop dat in de jaren na 1945 niet alleen buiten, maar ook al binnen de kring van modernistische architecten fundamentele kritiek was ontstaan op de al te grote eentonigheid en uniformiteit, die zich in de naoorlogse architectuur en stedenbouw manifesteerde. Vreemd genoeg negeert hij nog een andere tegenbeweging, namelijk de monumentenzorg. Sinds de invoering van de Monumentenwet in 1961 kwam er steeds meer aandacht voor de 'kleine' monumenten, de historische stads- en dorpskernen en vanaf de late jaren '80 ook de pluriforme erfenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap die vanaf 1850 tot stand is gekomen. Het Monumenten Inventarisatie Project heeft in die pluriformiteit de doorgaande traditie, de vergeten hoofdstroom uit de vooroorlogse periode, breed bekend gemaakt. De nieuw verworven kennis is echter nauwelijks doorgedrongen in de architectuurhistorische vakliteratuur.

De beeldvorming over de juiste richting wordt, ook nu nog, gedomineerd door de vooruitgangsgedachte en de noodzaak om steden aan te passen aan het autoverkeer. Nieuwe woonwijken en radicale saneringen waren – en zijn – het antwoord op de steeds grotere behoefte aan individuele ruimte en comfort. De vormgeving daarvan geeft een heel andere interpretatie aan het begrip 'modern' dan de aanhangers van de CIAM-beweging voorstonden, maar dat geldt eveneens voor het begrip 'traditie' en de aanhangers van de Delftse School (en de hier ook vergeten Bossche School). De postmoderne woningbouw is even eclectisch als het negentiende-eeuwse historisme en vooral bestemd voor de middenklasse. Dat de lange traditie van goede sociale woningbouw mede door de privatisering van de corporaties onder druk staat, laat Van Rossem ongenoemd. Hij richt zich in hoofdzaak op de architectuurkritiek van de twintigste eeuw. Zijn constatering dat de recente koerswijziging in de Nederlandse woningbouw van de afgelopen jaren nog niet weerspiegeld wordt in de vakliteratuur, veronderstelt de hoop dat dit spoedig wel het geval zal zijn. In dat opzicht is het onderhavige boek een goed begin. De weer in herinnering gebrachte Duitse en Engelse publicaties over land- en arbeidershuizen, tuindorpen, grootstedelijke woningbouw en 'townscapes' tonen aan dat het hoog tijd is voor een kritische reflectie op de recente architectuurgeschiedenis en architectuurkritiek in eigen land.

Een ijkpunt, zoals in de NWO-reeks van studies naar de geschiedenis van Nederland rond vier jaartallen 1650, 1800, 1900 en 1950, is *De nieuwe traditie* niet geworden. Dat hoeft ook niet. Het boek wil eerder een keerpunt zijn, een stimulans tot heroriëntatie op de betekenis van traditie, de waarde van kennis en vakmanschap.

Tegelijkertijd maant het ons om niet weg te dromen in nostalgie maar om een nieuwe onderzoeks- en beleidsagenda te ontwikkelen. Dit geldt voor architectuurhistorici; zij moeten het traditionalisme eens grondig gaan bestuderen, zoals Rob Dettingmeijer al in gang heeft gezet. Het agenderen geldt eveneens voor ruimtelijke ordenaars, stadsontwikkelaars, volkshuisvesters, monumentenzorgers, docenten en ontwerpers, die zich snel moeten bezinnen op de almaar voortwoekerende nieuwbouwwoede en bijbehorende leegstand, vervreemding en onherstelbaar verlies van erfgoed. Traditie is niet oubollig of ouderwets of oude rommel. Traditie is, volgens dit boek, een buitengewoon actueel onderwerp voor een samenleving die op zoek is naar een nieuwe Nederlandse identiteit in de eenentwintigste eeuw.

Marieke Kuipers

Carien de Boer-van Hoogevest e.a., **Bouwen op Historie. 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909 – 2009**. Amsterdam (SUN) 2009, 303 p., ISBN 978 908506 698 9, € 39,50.

In april 2009 vierde architectenbureau Van Hoogevest zijn 100-jarig bestaan met o.a. de uitgave van een fraai jubileumboek getiteld: *Bouwen op Historie*. Drie generaties van de familie staan erin centraal en worden uitvoerig belicht. Opzet en eindredactie lagen in handen van Carien de Boer-van Hoogevest, dochter van de tweede generatie en zus van de huidige directeur, Gijsbert

van Hoogevest. Met die keus wordt ook meteen duidelijk dat dit boek geen neutraal karakter heeft, ook al wil het die indruk graag wekken.

Aan het prachtig uitgevoerde en fraai geïllustreerde boek ligt een weloverwogen aanpak ten grondslag. Kosten noch moeite zijn gespaard, al vallen er ook schoonheidsfoutjes te ontdekken. Zo ontbreekt bij de Inleiding op pagina 9 de naam van de auteur, Carien de Boer-van Hoogevest. Regelmatig is de paginanummering weggelaten om brede illustraties alle ruimte te kunnen geven, wat echter niet altijd praktisch is. Ten slotte is het storend dat de letters met een trema niet correct zijn uitgevoerd. Maar wellicht wordt dit laatste gezien als de opmerking van een kniesoor.

Zoals gezegd is het boek weloverwogen opgezet. Met bouw- en architectuurhistoricus Ronald Stenvert belicht De Boer-van Hoogevest in de eerste drie hoofdstukken respectievelijk grootvader Gijs, vader Teus en broer Gijsbert. Dit 'drieluik' vertoont steeds dezelfde opbouw: eerst wordt hun biografie gepresenteerd, daarna hun werk en aanpak en ten slotte krijgt een aantal projecten van ieder afzonderlijk de aandacht. Deze projecten zijn door De Boer-van Hoogevest samen met Mascha van Damme beschreven. Zij was tot voor kort evenals eerstgenoemde aan het Bureau Kariatiden verbonden – een onderdeel van Van Hoogevest Architecten (VHA) dat zich met architectuurhistorie bezighoudt. Het vierde en laatste hoofdstuk bestaat uit acht korte essays van auteurs van buitenaf die ingaan op uiteenlopende aspecten van de drie architecten.

Deze heldere structuur leest prettig en biedt de lezer de mogelijkheid snel te overzien waarin de drie generaties zich van elkaar onderscheiden. Gijs van Hoogevest (1887-1968), die in 1909 in Amersfoort het bureau oprichtte, ging aanvankelijk vooral aan de slag met nieuwbouw zoals woonhuizen en scholen. Later kwam ook protestantse kerkbouw erbij, vooral door toedoen van een zwager die dominee was. De bekendste kerk die (de hervormde) Gijs van Hoogevest ontwierp, was de Julianakerk in Den Haag. Het is een Berlagiaans, expressionistisch gebouw dat uit 1926 dateert. Nog weer later kwamen ook kerkrestauraties erbij, waarbij Van Hoogevest nogal eens koos voor een sterk ingrijpende dan wel vernieuwende aanpak zoals bij de gotische kerken in Zetten, Onstwedde en Barneveld. Daarmee toonde hij zich een kind van zijn tijd.

Zoon Teus (1915-2005) zou zich vooral als restauratiearchitect ontplooiën. Hij was de eerste in de familie met een volwaardige architectenopleiding, want vader Gijs had de opleiding van bouwkundig opzichter gevolgd. Teus had onder meer les van Granpré Molière en diens invloed is in de beginjaren zeker merkbaar. Het motto van Teus staat in grote letters aan het begin van zijn biografie vermeld: 'Restaureren vanuit respect voor de historie van het gebouw en creatief omgaan met aanpassingen'. Maar ondanks dit nobele motto heeft deze architect dat streven niet altijd waargemaakt. In Utrecht, Zaltbommel en Maastricht, plaatsen waar hij zich met grote restauratieprojecten bezighield, zijn pittige discussies gevoerd en riep zijn aanpak felle kritiek op. Die discussies worden in dit boek weliswaar vermeld, maar slechts op terloopse wijze. Op de essentie ervan wordt niet voldoende ingegaan en dat is jammer want een gemiste kans om dit boek op een hoger plan te tillen in de vakliteratuur.

De enige bijdrage waarin wat scherpere kritiek doorklinkt, zij het wel op gedempte toon, is die van Wies van Leeuwen. Zijn artikel is gewijd aan Teus van Hoogevest als restauratiearchitect. Van Leeuwen was tussen 1984 en 2000 voorzitter van het Cuypergenootschap, dat zich opwerpt voor het behoud van negentiende-eeuws en twintigste-eeuws erfgoed. In die hoedanigheid ging hij ook de strijd aan met Van Hoogevest en consorten, toen besloten werd om het interieur van Cuypers in de Maastrichtse Sint-Servaas te verwijderen. Maastricht was het laatste grote project van Teus van Hoogevest die toen al officieel met pensioen was. Van Leeuwen laat zich in het essay mild uit over de restauratiearchitect, die "het werk op het laagst als een zware geestelijke belasting" ervaart, maar "gaandeweg steeds genuanceerder ging denken over de negentiende eeuw en de katholieke kerken." Dit laatste, aldus Van Leeuwen, "komt tot uitdrukking in de

compromissen die het werk karakteriseren." Wie echter de voetnoot opzoekt, die Van Leeuwen achter deze opmerking opnam, leest daar het volgende: "Desondanks zijn veel aspecten van het werk strijdig met de uitgangspunten van Monumentenzorg". Dit soort prikkelende opmerkingen hadden best in de tekst zelf mogen staan en het geeft te denken dat dit niet is gebeurd.

Gijsbert (1951), zoon van Teus, vertegenwoordigt de huidige generatie. In 1978 trad hij aan en in 1983 werd hij directeur van het bureau. Ook Gijsbert studeerde bouwkunde in Delft, waar het toen inmiddels mogelijk was geworden om een opleiding tot restauratiearchitect te volgen, wat hij dan ook deed. Onder het wat oubollige kopje 'Na een moeilijke start een vlotte carrière', wordt verhaald over de projecten waarmee Gijsbert te maken kreeg. Na een economische recessie komen vanaf 1986 grote opdrachten binnen. Het begint met de restauratie van het raadhuis van Dudok in Hilversum en loopt door tot en met de nog (uit)lopende restauratie en vernieuwing van het Rijksmuseum in Amsterdam. In de tussenliggende periode zijn er andere gerenommeerde opdrachten binnengehaald, zoals de restauratie van het Duitse Huis in Utrecht, de Oude en Nieuwe Kerk in Delft, maar ook van scholen en kerken. Die laatste twee categorieën zijn altijd een interessegebied gebleven van de familie.

In de bijdragen van Fons Asselbergs en Marie-Thérèse van Thoor wordt de restauratieaanpak van Gijsbert besproken, waarbij de laatste aandacht schenkt aan 'interventie'. Met dit begrip wordt een vernieuwende ingreep bedoeld in historische dan wel monumentale architectuur. Aan de hand van een aantal projecten in Utrecht - de Buurkerk, waarin het Museum van Speelklok tot Pierement is ondergebracht, de Munt en de Leeuwenberghkerk - worden de ingrepen van Van Hoogevest omschreven als het zoeken naar grenzen. Niet iedereen zal over de resultaten juichen, zoals Van Thoor zelf ook voorzichtig constateert waar het gaat om de nieuwe entree van de Leeuwenberghkerk: "...welbeschouwd is dit bescheiden historische gebouw niet echt berekend op zo'n expliciet modern vormgegeven entreepartij."

Naast restauratieprojecten houdt het bureau zich ook nog steeds bezig met nieuwbouwopdrachten, die beide aandacht krijgen in een apart hoofdstuk. Verschillende projecten komen daarin aan de orde en ook wordt verteld over de veranderende aanpak die het restaureren van jongere monumenten met zich meebrengt. Niettemin is de opvatting van vader Teus nog altijd herkenbaar, want met zijn uitspraak "Behoud van monumentaal cultureel erfgoed is het vinden van een goede balans tussen behoud en vernieuwing", herhaalt Gijsbert in feite het hierboven reeds geciteerde motto van zijn vader. Niets nieuws dus onder de zon.

Het huidige succes van de firma is zeker ook te danken aan medewerkers als architect Hans Verborg, die geregeld prijzen wint met zijn ontwerpen. Maar die medewerkers staan allemaal duidelijk in de schaduw doordat dit boek expliciet de familie Van Hoogevest zelf centraal stelt.

Gelukkig geldt dat niet voor enkele kunstenaars die voor de drie generaties belangrijk zijn geweest. Claudia Thunnissen verhaalt over Willem Coenraad Brouwer (1877-1933) en Berend Hendriks (1918-1998). De eerste leverde zogeheten 'bouwbeeldhouwwerk' en vervaardigde voor de gebouwen van Gijs van Hoogevest verschillende terracotta ornamenten, die vaak van fraaie kwaliteit zijn. Glazenier Berend Hendriks was tot aan zijn dood toe betrokken bij verscheidene projecten. Zijn werk is boeiend en siert kerken en scholen van zowel Teus als Gijsbert. Hendriks vervaardigde niet alleen glas in lood werk maar ook baksteenmozaïeken. Het is goed dat in dit boek ook diverse auteurs de kans kregen om deelaspecten van het oeuvre van de architecten te behandelen. Objectief gezien behoort de firma tot de belangrijkste restauratiearchitecten voor de monumentenzorg in ons land. Dat wordt echter niet bewezen door dit boek, simpelweg omdat iedere vorm van kritische zelfreflectie erin ontbreekt. Een eerlijke analyse van de kritiek op de omstreden projecten zou het boek én de Van Hoogevesten meer recht hebben gedaan.

Ada van Deijck

KNOB

Berichten van het bestuur

Algemene Ledenvergadering, 11 juni 2010 in Nijmegen

De Algemene Ledenvergadering van de KNOB zal dit jaar plaatsvinden op vrijdag 11 juni van 11:00 tot 12:30 uur in Museum Het Valkhof in Nijmegen. Alle leden hebben inmiddels een uitnodiging ontvangen. In nummer 5-2009 van het Bulletin is reeds een korte samenvatting gepubliceerd van de algemene ledenvergadering van 3 juli 2009. De volledige notulen van de ALV 2009 zullen voorafgaand aan de ledenvergadering ter inzage worden gelegd. Het jaarverslag 2009 zal begin juni gepubliceerd worden.

Aansluitende Studiemiddag *Het Valkhof in de 21^e eeuw*, 11 juni 2010 in Nijmegen

De jaarvergadering wordt gecombineerd met een studiemiddag van 12:30 – 17:30 uur over het Valkhof te Nijmegen, waarin de geschiedenis van het Valkhof, de bouwgeschiedenis van de burcht en de betekenis van het Valkhofpark na sloop van de burcht aan bod zullen komen. Deze onderwerpen sluiten goed aan bij de richtlijnen voor het waarderen van historisch groen die op initiatief van de KNOB ontwikkeld worden en die later dit jaar gepresenteerd zullen worden. Daarnaast zal tijdens de studiemiddag de Vrede van Nijmegen en de nieuwe gelijknamige zaal in het museum toegelicht worden. Tijdens de lunch is er ruim gelegenheid om het museum en deze nieuwe zaal te bezichtigen. Na afloop van de lezingen zal er een bezoek aan het Valkhofpark en de Nicolaaskapel worden gebracht. De studiemiddag start om 12:30 uur met een lunch en wordt om 16:45 uur afgesloten met een borrel in het museum.

Deelname aan de ALV is gratis.

Aan de studiemiddag, die begint met een lunch, zijn wel kosten verbonden. Voor meer informatie: zie onze website of bel Caroline Gautier op 015 - 278 1535.

Programma studiedagen 2010

De KNOB is sinds 1899 hét kennisplatform voor cultuurhistorisch erfgoed. De Bond stimuleert de wetenschappelijke bestudering van het culturele erfgoed en wil de belangstelling en de zorg voor het erfgoed vergroten door het vergaren en verspreiden van kennis. Om die doelstelling te realiseren organiseert de KNOB jaarlijks een aantal studiedagen over uiteenlopende (actuele) onderwerpen. Deze studiedagen worden veelal gecombineerd met excursies, zo mogelijk in samenwerking met organisaties en universitaire instellingen die zich op het werkterrein van monumentenzorg, archeologie, cultuur- en architectuurgeschiedenis, tuinarchitectuur, bouwhistorie en historische geografie bewegen.

Dit jaar zijn de volgende studiedagen gepland:

- 11 juni: Algemene ledenvergadering en studiemiddag Het Valkhof in de 21^e eeuw
- 17 september: Waardestellingen Historisch Groen
- 22 oktober: Waardestellingen Erfgoedbreed, i.s.m. Platform Mariaplaats
- 19 november: Studentenprojecten, uitreiking Six-penning voor jong talent
- 10 december: Beschermde gebieden

Meer informatie over ons studiedagenprogramma 2010 evenals korte verslagen van voorgaande studiedagen vindt u op onze website www.knob.nl

Bestuur KNOB

SUMMARIES

A challenge for the architectural historian

Freek Schmidt

This article deals with the challenges for the architectural historian as formulated by the architectural-historical domain during the past three decades. In 1977 an international symposium took place at Utrecht University in which overtures were made to social sciences. It was seen as a challenge for the architectural historian; he could become a relevant player in questions on 'high' and 'low' architecture, on preservation and selection in large-scale urban extension, renovation of social housing, increase in the building intensity of city centres and traffic interventions; the architectural historian was considered an ally of the anonymous (housing) consumer. In 1986 a symposium was held fitting in with a special issue of *Archis* on twenty years' architectural-historical research in the Netherlands. In 1998 *Archis* returned to the subject, this time focusing on the existence of history in thinking about architecture of the past (architectural history) and the present (architectural criticism). For unlike abroad, architectural history did not play any part to speak of in the debate on architecture in the Netherlands. In 2006 the experiences of the architectural historian were evaluated on three locations at a moment when there was also much activity internationally concerning the positioning of architectural history. Speaking and writing about monuments and especially acting in this respect is less and less the exclusive field of architectural history. In modernized preservation of monuments and historic buildings as it is developing at the moment the architectural historian, with his know-how, may play various roles as a development-oriented expert and critic. With his views the architectural historian nowadays proves to be really capable of undermining the historical picture on which current architectural theory, and hence also architectural practice, are based.

Margins of building history

Ronald Stenvert

Although a considerable percentage of the practising building historians have an academic background, the origin of building history lies in the practical preservation of monuments and historic buildings. The listing of thousands of houses around 1975 gave a strong impulse to the then new discipline. Around 1990 building history completed its pioneering phase. *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* (guidelines for building- historical research) created a framework for practicable research reports for the purpose of restoration. Because of social developments this discipline – which was initially strongly focused on the Middle Ages – had to widen its scope within a brief period of time. In the first instance the more recent building history from the period 1850-1940 was added. As regards the question whether the same or an adjusted method had to be adopted for it, it is argued here that the research method is not essentially different, despite the fact that the quantity and type of additional information on each building has strongly increased, if the building in its present appearance remains the central point of interest. Recently the field of research was further extended with, in the first place, more attention for the context of the building and, in the second place, greater focus on more

extensive, frequently urban areas where research is taking place into the building-historical values still to be expected, which is to result in a value map.

From elitist architectural history to easily accessible care for the environment

Roland Blijdenstijn

In the seventies of the twentieth century architectural history was still chiefly an elitist academic study with much attention for Palladio and Alberti. Current events penetrated only slowly and little attention was paid to ideological questions. Ordinary buildings in their urban structure hardly came up for discussion. In order to change this the course *Bouwkunst en Actualiteit* (building and current events) was developed in 1979. It was not received with much enthusiasm. It was considered to be more suitable for the TH (Institute of Technology) in Delft. Preservation of monuments and historic buildings has changed almost beyond recognition since then and the field has been democratized. The central government no longer has primacy. Provinces and municipalities started to play a more important role, but stakeholders and residents also demanded attention. An example of a more public-oriented, municipal approach was the series *Zeist, groei en bouw* (growth and building) in 1983. In the meantime the attention shifted from historic buildings registers to area-directed protection in which cultural-historical values are guaranteed and the boundaries between the various research disciplines are blurring. Amid this modernizing force art historians and architectural historians respectively seem to have lost their dominant position with the increased demand for skills of visual analysis. The latter is particularly important in the shift of emphasis in the direction of the cultural landscape. The historical dimension, however, should not be left to designers only and this was another reason for setting up the cultural-historical main structure of the Province of Utrecht. The appearance of the book *Tastbare Tijd* was an unprecedented success and meanwhile this publication is frequently quoted in spatial plans. It appears from this development that visualizing seduction, rather than legislation, is the most important contribution the cultural historian can make to the protection of cultural heritage. And the challenge for the academic world is to make the content of the argument known during intervention processes of our cultural heritage.

Authenticity and spirituality

Wim Denslagen

According to Seung The Charter of Venice (1964) was presented as a universal declaration in the field of protection of monuments and historic buildings, but in reality it was steeped in a European spirit. Consequently, this charter does not do justice to specifically eastern values. Western culture, as Seung starts his argument, originated from the Greek and Jewish civilizations, whereas eastern culture is based on China. There are great differences between these two worlds, but they are nevertheless ignored by the charter referred to, which was based on the range of thought of writers such as John Ruskin and Camillo Boito.

Even if Seung were right in his essentialist proposition with respect to Chinese culture, this is not sufficient proof of the fact that western culture is materialist. Nor is it clear yet why the charter of 1964

would have to comply with the image given of Chinese culture by Seung. A charter brings up something that needs improvement, it has not been developed to comply with traditions.

Public and private. Amsterdam orphanages and their typology

Lex Bosman

The diversity of religious denominations in the Dutch Republic also had consequences for institutions like orphanages in the seventeenth century. In Amsterdam the various religious denominations also interfered with the care of orphans whose parents had belonged to the religious denomination in question without having been burghers of Amsterdam. Because of the large number of orphanages a comparison of the architecture of these institutions in the seventeenth and eighteenth centuries is interesting. The urban orphanages, closely connected with the town, were by far the largest; in spite of this the Burgerweeshuis (public orphanage) was hardly visible because older, already existing buildings were used. The Diaconie Weeshuis and the Aalmoezeniers Weeshuis, however, were given a large accommodation; from their architecture it is apparent that these were in fact also buildings owned by the town authorities. Both buildings were constructed on interesting locations in the town centre. Except for two entrances and a double amount of space in order to split the orphans into groups of girls and boys, there is hardly any recognizable typology noticeable in the group of orphanages as a whole. The non-urban orphanages were built in considerably less prominent places in town, compared to the urban institutions mentioned. An exception was the so-called Collegianten Weeshuis, which could move into an already existing building on Herengracht, where a second building was soon added in the inner courtyard because of the expansion necessary before long. The most prominent orphanage built in the eighteenth century was the Maagdenhuis, constructed on Spui. Although it was a Roman Catholic institution, this architecture has an urban character. In the seventeenth century it is remarkable to mention that a naval warehouse and two orphanages showed architecture that was closely related to the newly built Town Hall on Dam square. It was not so much the function of the buildings that was the main concern, but rather the element of urban authority and power.

Architecture and monument

Arjen Oosterman

The relation between architectural history and heritage is ambiguous. Both domains are confronted with rapid changes in scale and complexity, leaving practitioners in both fields with the challenging task to provide new methods and a new vocabulary to enable research and communication. 70 years ago Nicolaus Pevsner could write about Lincoln cathedral and the bicycle shed to discern between architecture and building. These days not only housing and urban development have been accepted as 'objects' of research, in fact all material manifestation of human occupation, at least as far as design is involved, is considered worth studying. On the heritage side, developments are comparable: horizontally and vertically the domain has been enlarged tremendously: from a collection of 'diamonds' to complete cities, to landscapes and structures.

This is not only true for scale and layers, but also for cultural norms of quality. Cultural relativism requires that 'beauty' and 'quality' are defined in relation to the social group or culture they refer to.

The logic that an elite determines what is good and what is right is challenged by the notion that popular taste is in principle equal. So what does this do to our museum collections and lists of protected monuments? The consequences for architectural history are not yet clear. Including new realities like digital design and new fields of practice like the virtual, the knowledge base and toolbox of the architectural historian has to expand beyond the Renaissance ideal of the *uomo universale*.

AUTEURS

Dr. Freek Schmidt is architectuurhistoricus, verbonden aan de afdeling Kunst & Cultuur, Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam (<http://www.let.vu.nl/medewerkers/f.h.schmidt>) en het Onderzoeksinstituut CLUE (www.clue.nu). Hij is oud-redacteur van het *Bulletin KNOB*.

Dr. ing. Ronald Stenvert studeerde Bouwkunde aan de HTS te Zwolle en Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij in 1991 promoveerde. In 1995 was hij medeoprichter van het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) te Utrecht. Hij was auteur van boeken over bouwstijlen, bouwhistorie, en architectenbureaus en had een belangrijk aandeel in de serie Monumenten in Nederland (1995-2006).

Drs. Roland Blijdenstijn studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij in 1979 afstudeerde. Na enige jaren bij de

gemeente Zeist werkt hij sinds 1983 bij de Provincie Utrecht, eerst als projectleider van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en eindredacteur van de gele MIP-serie, later als opsteller van de cultuurhistorische hoofdstructuur van de provincie. Naast lid van diverse monumentencommissies was hij auteur van een boek over bouwstijlen in Nederland.

Prof.dr. Wim Denslagen is medewerker van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar in de theorie en geschiedenis van de monumentenzorg aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde onder meer *Architectural Restoration in Western Europe: Controversy and Continuity* (1994), *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (2004 en 2009 in Engelse vertaling) en *Memories of Architecture* (2009). Hij werkt nu aan een boek over de geschiedenis van de landschapswaardering.

Prof.dr. Lex Bosman is hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In onderwijs en onderzoek richt hij zich op de architectuur van de middeleeuwen en de nieuwe tijd, in het onderzoek vooral op de toepassing van spolia in Rome en elders. Onder meer zijn boek *The Power of Tradition. Spolia in the Architecture of St. Peter's in the Vatican* (Hilversum 2004) is hieruit voortgekomen. Hij publiceert ook over achttiende-eeuwse koloniale architectuur. De betekenissen en de typologieën van architectuur zijn belangrijke aandachtsgebieden in zijn werk.

Drs. Arjen Oosterman is hoofdredacteur van *Volume magazine*. Hij is afgestudeerd als architectuurhistoricus aan de Universiteit Utrecht. Als criticus en architectuurhistoricus heeft hij gepubliceerd in vakbladen in binnen- en buitenland. Hij schreef en redigeerde diverse boeken, maakte een documentaire over het Hilversumse raadhuis van Dudok en stelde recent een tentoonstelling samen, met Anneke Abhelakh, over architect Jos Bedaux.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

DVD MET 107 Jaargangen van het Bulletin, 29.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel en de teksten zijn duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd. De DVD 'KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-ROM uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, anschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werkring van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgd aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
- Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
- Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
- Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
- Verander geen standaardmarges in Word;
- *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
- Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
- Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
- Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
- De 'ik-vorm', uitroptekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
- Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
- Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
- Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
- Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@cultureelerfgoed.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

- ¹ A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
- ² R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
- ³ Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/overzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijdennummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt verstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is. Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*. Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrucken. Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrucken van het betreffende Bulletin. Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege. Een boekbespreking wordt vooafgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een witregel, gevolgd door de voorna(a)m(en) en achternaam van de recensent. Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst. Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. G. Steenmeijer. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarrekeningen van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaglegger aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt). In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc. De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

Restauratie boerderij Donkerbroek

RESTAURATIE - ONDERHOUD - NIEUWBOUW

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

BEETSTERZWAAG

hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

